

HI-MAS5000-1 20H Masteroppgave i historie

Frankfurterskolens filosofi fra demring til opplysning.

– En studie av Horkheimers filosofiske utvikling fra *Dämmerung* til *Opplysningens Dialektikk*, med nazismen som bakteppe.

Høsten 2020

Innhold

Frankfurterskolens filosofi fra demring til opplysning	1
Innledning	5
Litteraturutvalg	6
Del I: Frankfurterskolens Teoretiske Utgangspunkt	9
1. Den Historiske Konteksten	9
1.1 Institutt für Sozialforschung	9
1.2. Max Horkheimer og Effekten av Første Verdenskrig	11
1.3. Framveksten av Frankfurterskolen	13
2. <i>Dämmerung</i> (1926-1931)	14
2.1. Kommunisme eller Katastrofe	15
2.2. Revolusjon og Rasjonell Kritik	16
2.3. Illusjonen av Harmoni	18
2.4. Frankfurterskolens Filosofiske Standpunkt	19
2.5. Religiøs Tenkning Under Kapitalismen	21
2.6. Vitenskapelig Tenkning Under Kapitalismen	24
2.7. Den Ufrie Ideologien	26
2.8. Oppsummering	29
Del II: Frankfurterskolens Filosofiske Vekst	31
3. Flukten til Amerika	31
4. Inkorporeringen av Psykoanalysen	33
4.1. Erich Fromm og Analytisk Sosial Psykologi	34
4.2. Foreningen av Marx og Freud	36
5. Analysen av Nazismen	38
5.1. Studien über Autorität und Familie	39
5.2. Endringer i det Dialektiske Historiesynet	41
6. Utvikling Under Andre Verdenskrig	42
6.1. Slutten på Frankfurterskolen	42
6.2. Theodor W. Adorno	44
6.3. Opplevelsen av Andre Verdenskrig i Adornos Brev	46
6.4. Statskapitalisme og Horkheimers Standpunkt under Krigen	50
6.5. Antisemittisme og Frankfurterskolens Jødiske Identitet	54

Del III: Frankfurterskolens Filosofiske Sluttprodukt	58
7. Resultatet av Frankfurterskolens Vekst	58
8. Opplysningens Dialektikk 1944	59
8.1. Mytisk versus Vitenskapelig Forståelseshorisont	61
8.2. Odyssevs og Subjektdannelse: Fristelsen og Frykten	64
8.3. Den Dialektiske Prosessen: Makt og Meningstap	66
8.4. Regresjon til Barbari: Kjærlighet og Kontroll	68
8.5. Kulturen fra Kunst til Klisje: Verditapet i Verdisøkingen	71
8.6. Opplysningens Opprør: Antisemittismen som Avledning	75
9. Endringens Omfang og Nazismens Innflytelse	77
9. 1. Brudd og Kontinuitet: Psykoanalysen og Kulturpessimismen	77
9.2. Marxistisk Filosofi og Fascistisk Fremtid	80
Primærkilder	84
Litteraturliste	84

Innledning

I denne avhandlingen vil jeg utforske Frankfurterskolens vekst, fra [sitt](#) marxistiske [utspring](#) til den neomarxistiske, kritiske teorien de utformet i løpet av andre verdenskrig. Tekstens vil hovedsakelig være en idehistorisk granskning av Max Horkheimers filosofiske utvikling fra *Dämmerung* til *Opplysningens Dialektikk*, hvor jeg forsøker å forstå hans filosofi, og dens endring, i sammenheng med de historiske begivenhetene på 30-tallet og starten av 40-tallet. Jeg kommer også til å trekke inn andre medlemmer av Frankfurterskolen under enkelte emner og faser av historien hvor de er ekstra relevante, særlig Theodor W. Adorno som var medforfatter av *Opplysningens Dialektikk*, og arbeidet tett sammen med Horkheimer under den mest avgjørende fasen for deres filosofiske utvikling.

Den viktigste historiske hendelsen for denne avhandlingen, er nazismens oppblomstring og maktovertagelse i mellomkrigstidens Tysklands. Fokuset vil allikevel være de idehistoriske konsekvensene av nazismen og Frankfurterskolens filosofi, og ikke de sosiopolitiske årsakene bak. Mitt forskningsområde er Frankfurterskolens ledende teoretikers opplevelse av nazismen, og dens effekt på deres filosofi, ikke omvendt. Jeg har ingen intensjon om å skrive noe nytt om nazismen i seg selv, og har heller ikke tenkt å granske hvordan Frankfurterskolens teori om nazismen stemmer overens med realhistorien. Hovedfokuset er nazismens innvirkning på Frankfurterskolens idehistoriske utvikling som en ny marxistisk filosofi.

Nazismen hadde åpenbart enorm betydning for Frankfurterskolens teoretiske vekst, både direkte som et interessepunkt for deres akademiske arbeid, men også indirekte som et vendepunkt i deres liv, som tvang de marxistiske jødene til å forlate hjemlandet, hvilket til slutt ledet dem til å krysse Atlanterhavet hvor de fikk oppleve den amerikanske kapitalismen. Spørsmålet jeg ønsker å utforske med denne avhandlingen er hvor omfattende deres teori endrer seg, og hvor stor betydning nazismen hadde for denne endringen. Var Frankfurterskolens filosofi en ren motreaksjon på nazismen, eller inneholdt deres filosofi grunnleggende selvmotsigelser som ville forårsaket en splittelse med ortodoks marxisme uansett?

Avhandlingen vil som nevnt være sentrert rundt to primærtekster, og problemstillingen vil fremst og først bli besvart ved å analysere hvordan Horkheimers filosofi endrer seg fra den ene til den andre: Utgangspunktet ved starten av 30-tallet, og sluttproduktet av hans filosofi ved midten av 40-tallet. Hovedfokuset for teksten vil derfor være tolkning av den håpefulle kommunismen i *Dämmerung*, hvor kapitalistisk undertrykkelse blir forstått som et avvik fra opplysningstidens progressive tenkning, og *Opplysningens Dialektikk*, hvor både undertrykkelse og frigjøring blir forstått som to sider av samme sak; opplysningens dialektikk. I tillegg til hvordan, vil jeg også granske hvorfor Frankfurterskolen endrer seg, der hvor det foreligger tilstrekkelig med kildemateriale som grunnlag for spekulering. I denne sammenhengen er særlig Adornos brev til foreldrene relevante.

Utenom enkelttilfeller hvor det finnes gode kilder som dokumenterer filosofenes sinnstilstand, vil det allikevel ikke være mulig å endelig fastslå nazismens psykologiske effekt. Men basert på Adorno og Horkheimers egne tekster; deres filosofiske arbeid og private brev, vil jeg allikevel forsøke å tolke nazismen påvirkning i en mer generell forstand, som et filosofisk konsept og historisk begivenhet. Nazismen vil da for det første bli analysert som et nytt element i Frankfurterskolens teori, som utfordrer og endrer på tidligere oppfatninger, og for det andre som en historisk bevegelse Frankfurterskolen både reagerer på, og er nødt til å tilpasse seg til gjennom historiens gang.

Problemstillingen blir dermed hvor stor innvirkning nazismen hadde på Frankfurterskolen som en motivasjonsfaktor for teoretisk innovasjon, og om nazismen ledet til et avvik fra marxismens tradisjonelle kapitalismekritikk. Jeg vil derfor utforske forholdet mellom nazismen som historisk fenomen, og Frankfurterskolen som en filosofisk bevegelse, ved å analysere den teoretiske utviklingen, tolke dens tilknytning til historien, og drøfte betydningen av nazismen som en katalysator for Frankfurterskolens filosofi. Endringene i teorien jeg kommer til å gjennomgå, vil bli presentert i kronologisk rekkefølge og fordeles i tre hoveddeler: Utviklingens utgangspunkt, hovedpunkter og sluttprodukt. I avhandlingens del I vil jeg introdusere tematikken og gjennomgå Frankfurterskolens teoretiske utgangspunkt i *Dämmerung*. I del II vil jeg gjennomgå et lite utvalg av hovedpoeng og sentrale begivenheter fra den utforskede perioden, og sammenligne utviklingstrekkene med tidligere filosofi og den historiske konteksten. I del III vil jeg til slutt fordype meg i *Opplysningens Dialektikk*, og drøfte oppgavens funn i forhold til den nye filosofien.

Litteraturutvalg

En av de viktigste kildene for denne avhandlingen har vært *Dialectical Imagination* av Martin Jay, en historieprofessor ved California University, som har spesialisert seg på moderne filosofiske bevegelser, deriblant Frankfurterskolen. Så langt det har vært mulig, har jeg forsøkt å forholde meg til primærkildene på egenhånd, men Martin Jays arbeid, særlig i *Dialectical Imagination*, og også en annen artikkel av ham om Frankfurterskolens syn på antisemittisme, har fungert som en omfattende introduksjon til emnet. Jay har dessuten vært i kontakt med flere sentrale figurer tilknyttet Frankfurterskolens historie, og har hatt et større kildetilfang både i form av førstehåndsbeskrivelser og diverse tyske originaltekster. I tilfeller hvor jeg selv ikke har tilgang på de nødvendige primærkildene, har jeg derfor aktivt brukt Jays fagarbeid som kilde, og jeg har til tider også støttet meg til hans faglige kompetanse og tolkningsarbeid rundt de relevante kildene.

Med andre ord har *Dialectical Imagination* vært sentral for min forståelse av Frankfurterskolens historiske kontekst, og sammenhengen mellom de filosofiske tekstene, mens jeg på egenhånd har fordypet meg inn i selve filosofien, og tolket og vurdert Frankfurterskolens arbeid i forhold til ulike teoretiske og historiske faktorer. Det finnes selvsagt også andre tilfeller hvor jeg har benyttet meg av ulike sekundærlitteratur for diverse

enkeltpoeng. Disse kildene vil selvsagt bli inkludert i litteraturlisten, men har ikke hatt den samme utslagsgivende effekten på avhandlingen, og vil ikke bli ramset opp her.

Når det gjelder primærkildene, kommer jeg til å beskrive tekstene mer detaljert når de blir diskutert i selve oppgaven. Jeg skal hovedsakelig forholde meg til Horkheimers tekster, i tillegg til en del innslag av Adorno, og et enkelttilfelle hvor jeg gjennomgår en artikkel av Erich Fromm. Den ene teksten av Fromm vil bli brukt ved starten av del II, og fungerer som en liten innledning til psykoanalysen og enkelte marxistiske ideer, samt Frankfurterskolens forsøk på å forene de to teoretiske bevegelsene.

De to viktigste kildene er som nevnt *Dämmerung*, skrevet av Horkheimer mellom 1926 og 1931, men utgitt i 1934, og *Opplysningens Dialektikk*, skrevet av Horkheimer og Adorno i 1944, og utgitt i 1947. *Dämmerung* vil bli brukt som kilde for Frankfurterskolens tidlige marxistiske filosofi i del I, og *Opplysningens Dialektikk* vil bli brukt som kilde på Frankfurterskolens nye neomarxistiske filosofi i avhandlingens tredje del.

Utenom disse to kildene vil jeg også bruke *Autoritärer Staat* av Horkheimer, som ble skrevet i 1940 like etter Walter Benjamins død, under samme tid som Frankfurterskolens oppsplittelse, og tysk fremgang under krigen. Teksten fungerer derfor delvis som en kilde på Horkheimers mentalitet under Frankfurterskolens mørkeste tid, når trusselen fra nazismen oppleves som sterkest i deres teori, og markerer også et interessant punkt i den teoretiske utviklingen. Ellers vil jeg også veldig kort gjennomgå noen punkter fra Horkheimers bidrag i *Studien Über Autorität und Familie*, som markerer startet på noen tidlige utviklingstrekk under Frankfurterskolens eksil i Amerika.

Av Adorno vil jeg ta i bruk et par artikler hvor han uttrykker sitt syn på filosofiens oppgave i *Why Still Philosophy* og *Education After Auschwitz*. Jeg vil også bruke en del av Adornos brev til foreldrene ved starten av 40-tallet, hvor han deler sin frykt om fascistisk spredning og tysk seier. Av og til vil jeg også trekke inn brev fra Horkheimer, men til forskjell fra Adorno har han ikke den samme regelmessige korrespondansen hvor han like tydelig endrer sine forventninger om krigens utfall. Ellers vil jeg veldig kort nevne noen hovedtrekk fra *The Authoritarian Personality*, som jeg ikke har valgt å fokusere mye på, ettersom *Opplysningens Dialektikk* er en bedre kilde på Adornos filosofi fra samme tid, mens *The Authoritarian Personality* ble skrevet sammen med flere andre forskere, og er et bedre eksempel på Frankfurterskolens akademiske forskningsarbeid enn deres filosofiske utvikling.

Som en generell regel har jeg valgt å referere til boktitlene på deres originalspråk, som betyr at de fleste teksttitlene vil være tyske, men det finnes et par unntak fra denne regelen. For det første har jeg valgt å bruke den norske tittelen *Opplysningens Dialektikk*, ettersom teksten har en offisiell oversatt utgivelse på norsk, og dette tross alt er en norsk avhandling. For det andre er mitt eksemplar av *Dämmerung*, den engelske utgaven gitt ut sammen med *Notizen, i Dawn & Decline*. Jeg har allikevel valgt å bruke *Dämmerungs* originaltittel, men fordi *Dämmerung*

er en aforismesamling med over hundre ulike aforismer med egne titler, har jeg for enkelthetens skyld valgt å referere til de engelske oversettelsene av aforismenes titler.

Del I: Frankfurterskolens Teoretiske Utgangspunkt

For å kunne gjennomføre oppgavens mål om å evaluere endringen i Frankfurterskolens tenkning, trenger vi selvsagt å kjenne til utgangspunktet for filosofien før den endres. I det første kapittelet vil vi derfor utforske Frankfurterskolens historie og tidlige tenkning fram til nazistenes maktovertagelse i 1933.

Som kilde på Frankfurterskolens tidlige politiske og filosofiske standpunkt, vil jeg hovedsakelig benytte meg av *Dämmerung*, skrevet av Horkheimer mellom 1926 og 1931. Teksten er en samling frittstående aforismer uten noe konkret samlet budskap eller tematikk. Ved å gjennomgå tekstens mest sentrale elementer, kan vi allikevel danne oss et tilstrekkelig helhetsbilde av Horkheimers tidlige filosofi, og hvordan det skiller seg fra senere tenkning. Dette vil bli kapittelets hovedfokus, men for å forstå utgangspunktet for Frankfurterskolens filosofi trengs det først en kort gjennomgang av den historiske konteksten som danner rammeverket for Horkheimers tenkning.

1. Den Historiske Konteksten

Denne delen av avhandlingen vil fungere som en kort innføring i historien for marxistisk teori, framveksten av Frankfurterskolen, og den tidlige utviklingen av noen av deres grunntanker. Hensikten er å raskt gjennomgå en rekke forskjellige forhold som forårsaket Frankfurterskolens etablering, og formet motivasjonen for deres arbeid. Disse forholdene kan derfor være utslagsgivende for å forstå Frankfurterskolens arbeid, og bør ha en vesentlig effekt på hvordan vi leser deres tekster.

1.1 Institutt für Sozialforschung

Frankfurterskolen er en skole for sosial teori og kritisk filosofi som vokste frem fra «Institut für Sozialforschung» under mellomkrigstiden i Tyskland. Instituttet startet først med Felix Weil, en rik ung herremann fra et assimilert jødisk hjem. Han bidro blant annet med å organisere «Erste Marxistische Arbeitswoche», hvor en gruppe venstreorienterte akademikere møttes og diskuterte ulike marxistiske problemstillinger.¹ Konferansen var en stor suksess, men i stedet for å fortsette med «Zweite Marxistische Arbeitswoche», begynte Weil å luften ideen om et selvstendig finansiert institutt for sosial forskning og vitenskapelig marxisme.² Gjennom finansiell støtte av faren, Herman Weil, ble ideen i stor grad gjennomført, hvilket muliggjorde Frankfurterskolens frie akademiske tilnærming av marxistiske interessefelter.

¹ Martin Jay, *The Dialectical Imagination : A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*, Berkley 1996: 29

² Jay 1996: 29-30

Til tross for instituttets selvstendige status, valgte de marxistiske akademikerne allikevel å søke etter en formell tilknytning til «Johann Wolfgang Goethe-Universität» i Frankfurt. Som et resultat ble Weil's planlagte navn «Institut für Marxismus», erstattet med det noe mer nøytrale navnet «Institut für Sozialforschung». For å være i takt med utdanningsdepartementets prosedyrer måtte instituttet også skaffe seg en professor som styreleder. Jobben ble først tildelt Kurt Albert Gerlach i 1922, som dessverre døde av diabetes før instituttets offisielle oppstart, og jobbtilbudet gikk derfor videre til Carl Grünberg, som både var marxist og professor for jus og statsvitenskap ved universitetet i Wien.³

Etter at de nødvendige formalitetene hadde blitt tatt hånd om i februar 1923, ble instituttet formelt opprettet, og slik Felix Weil husker det, startet de forskningsarbeidet umiddelbart med Senckenbergs Museum for naturvitenskap som instituttets midlertidige oppholdssted.⁴ Det var først i juni året etter at instituttet fikk sin egen bygning.

Instituttet ble dermed til allerede rundt midten av 20-tallet, som et forskningsfokustert marxistisk universitet under Grünbergs ledelse. Men instituttets realhistoriske tilblivelse er ikke nødvendigvis simultan med Frankfurterskolens idehistoriske oppstand, som skjedde gradvis i bakgrunnen i løpet av de første årene. Frankfurterskolen kom senere til å bli en del av en slags kommunistisk reform som ledet vestlig marxisme vekk fra Sovjets offisielle standpunkt, og vende tilbake til Marx hegelianske røtter. Men Grünberg var ingen innovatør hverken som akademiker eller marxist. Han var eksepsjonell i den forstand at han var den første lederen for et tysk universitet som også var åpenlyst marxistisk. Men Grünbergs form for marxisme var fullstendig tradisjonell og basert på en ukritisk tiltro ortodoks marxistisk teori.⁵ Det er først med Horkheimer som leder for instituttet fra og med 1931, at deres teoretiske identitet tar form gjennom utviklingen av kritisk filosofi og bruken av den dialektiske metoden.

I løpet av 20 og 30-tallet ble «institut für sozialforschung» et viktig møtested for akademikere med marxistiske interesser, hvilket muliggjorde utviklingen av Frankfurterskolen slik vi kjenner den. Frankfurterskolens filosofer var alle medlemmer av instituttet, og blant de mest betydningsfulle tenkerne for Frankfurterskolens fremvekst var Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Friedrich Pollock, Walter Benjamin, Erich Fromm, Franz Neumann, Otto Kirchheimer og Leo Löwenthal. Til sammen hadde de kompetanse fra ulike fagfelt som sosiologi, filosofi, psykologi, jus og statsvitenskap, og kunne utforske marxistiske problemstillinger fra et bredt tverrfaglig perspektiv. Grunnet det vide spennet i tid og fagområder er emnet alt for bredt til at gruppen som en helhet kan utforskes på noen meningsfull måte innenfor denne avhandlingen. For å kunne gjennomføre en dypere analyse av Frankfurterskolens historiske utvikling, vil vi derfor

³ Jay 1996: 31-32

⁴ Jay 1996: 33

⁵ Jay 1996: 33-34

utdype oss i det enkeltindividet som er tettest knyttet til instituttets vekst og utformingen av dens tidlige filosofi.

1.2. Max Horkheimer og Effekten av Første Verdenskrig

I likhet med Felix Weil, og de fleste andre medlemmene innenfor Frankfurterskolen stammet Max Horkheimer fra en relativt velstående assimilert jødisk familie. Han ble født 1895, og trent opp av faren til å følge hans fotspor som businessmann, blant annet gjennom lengre opphold i Brussel og London for å lære seg fransk og engelsk.⁶ Men da Horkheimer var 19 år gammel brøt krigen ut, hvilket forandret alt:

After the First World War, I was very uneasy in my inner nature, because my father, whom I was initially in business with, had always taught me that humanity was progressing, and that war was becoming more and more obsolete, that in fact it no longer was expected there'd be war. Then the war came in 1914 to 1918, and this hope had turned out to be an impossible optimism. Then I said to myself: yes, there is something wrong with this optimism, and I began reading Marx.⁷

Slik Horkheimer selv beskriver, var altså første verdenskrig et sentralt vendepunkt i livet hans som ødela hans verdenssyn, skapte avstand mellom ham og faren, inspirerte ham til å tenke kritisk selv, og ledet ham inn i marxismen. Etter krigen valgte Horkheimer dermed å studere framfor å fortsette arbeidet med faren. Først studerte han psykologi en kort periode, men valgte i stedet å skifte over til filosofiutdanning som han fulførte med sin doktorgrad om Kant i 1922.⁸

I et brev skrevet av Horkheimer i 1918, er det tydelig at han allerede har utviklet et helt nytt kulturpessimistisk perspektiv. Brevet var skrevet til Friedrich Pollock, en livslang nær venn av Horkheimer og fremtidig kollega innen IFS (Institut Für Sozialforschung) og Frankfurterskolen. Det er et relativt langt brev hvor Horkheimer innledningsvis deler sine meninger om litteratur, før han beveger seg inn på diverse ulike emner. Men i forbindelse med Horkheimers tidlige kommunistiske perspektiv, er det særlig to relevante deler av brevet.

For det første er det Horkheimers kraftige kritikk mot samtidens teaterforestillinger, hvor han særlig er misfornøyd med publikums rolle innen helhetsopplevelsen, som ifølge Horkheimer

⁶ Jay 1996: 30

⁷ Interview av Max Horkheimer, i *Theodor W. Adorno - Der Bürger als Revolutionär (Portrait 1/2)* av Meinhard Prill og Kurt Schneider, Youtube video, SWR 2003: 0:05-0:55
<https://www.youtube.com/watch?v=mYxRRHoY06Plogt=66s> [hentet 11.03.2020.]

⁸ Jay 1996: 30

«hear an opera with almost the same phoniness as they view a painting.»⁹ Videre, i forbindelse med en fremføring av Peer Gynt, skriver Horkheimer at Ibsen i det minste har prøvd, og at Griegs musikk var herlig, men at publikummets umodenhet ødelegger presentasjonen fullstendig.¹⁰ Dette publikummet, som ifølge Horkheimer spyr ut udefinerte konsepter og tomme fantasier, leder ham inn i en tirade om at den generelle smak er blitt grovere og at folk blir dummere for hver dag som går.

Den andre delen av brevet som er spesielt interessant er et direkte oppgjør mot samtidens utbredte historiesyn. Horkheimer gjør dette ved å peke på eldgammel kinesisk filosofi, og legger til et lite stikk mot den akademiske konsensusen. For ifølge Horkheimer, er det opplagt at de gamle kineserne ikke var dumme, for det er helt åpenbart at de hadde færre fordommer, og slepte rundt på færre ideer fra tyske filosofiprofessorer.¹¹ Deretter trekker Horkheimer frem små utsagn som gir innblikk i filosofien til Lao Tse, som levde flere hundre år før Kristus. Horkheimer fokuserer særlig på krigskritiske elementer i Lao Tse, slik som at våpen er «instruments of evil omens», og at seiere på slagmarken minnes i sorgritualer.¹² Implisitt i Horkheimers bruk av Lao Tse, er at første verdenskrig fremdeles er meget ferskt i alles minner i 1918, og at samtidens politiske ledere som manglet Lao Tses visdom tydelig motbeviser ideen om historisk framskritt.

Disse kulturpessimistiske tiradene etterfølges i begge tilfeller av antydninger om en kommende kommunistisk revolusjon. «We need immense strength, and we have it» skriver Horkheimer til Pollock etter å ha klaget over hvor mye kunsten har forfalt.¹³ Like etter å ha framstilt kontrastene mellom eldgammel filosofi og moderne krigføring, uttrykker han seg igjen på lignende vis. «The sad thing is that many are suffering, and the danger is that this era will devour us. We are prepared. We are laughing.»¹⁴

Til tross for den kulturelle samfunnskritikken var altså Horkheimer relativt optimistisk til muligheten for forandring. Han ser ut til å forvente seg omfattende sosiale reformer like rundt hjørnet, men til forskjell fra ortodokse marxister som Grünberg hadde han ikke et rent materialistisk fokus. En kommunistisk revolusjon for Horkheimer, ser ikke ut til å innebefatte en ren omfordeling av samfunnets ressurser, men sprer en fredeligere fornuftig filosofi, og innfører et klasseløst samfunn som indirekte bidrar til å bedre kunsten gjennom å fjerne behovet for klassetilhørighet og forfalsket smak. Dette er fordi Horkheimer, og også Adorno som vi kommer til senere, vurderer kulturen under kapitalismen som like kritikkverdig og akutt problematisk som de sosiopolitiske økonomiske forhold.

⁹ Max Horkheimer til Rosa Rhieler og Friedrich Pollock, 22 August, 1918, I *A Life in Letters: Selected Correspondence*, Redigert av , Evelyn M. Jacobson og Manfred R. Jacobson (Lincoln: University of Nebraska Press, 2007): 14

¹⁰ Max Horkheimer til Rosa Rhieler og Friedrich Pollock, 22 August, 1918: 15

¹¹ Max Horkheimer til Rosa Rhieler og Friedrich Pollock, 22 August, 1918: 16

¹² Max Horkheimer til Rosa Rhieler og Friedrich Pollock, 22 August, 1918: 17

¹³ Max Horkheimer til Rosa Rhieler og Friedrich Pollock, 22 August, 1918: 15

¹⁴ Max Horkheimer til Rosa Rhieler og Friedrich Pollock, 22 August, 1918: 17

1.3. Framveksten av Frankfurterskolen

Men Horkheimers filosofi var langt i fra ferdig utviklet i 1918, og krigens effekt på Frankfurterskolen kom til å ha konsekvenser utover Horkheimers interesse for samfunnskritikk. Det var nemlig krigen, og den historiske konteksten skapt i kjølvannet av den som skapte behovet for et marxistisk institutt i førsteomgang. Første verdenskrig var ikke bare et slag mot den liberale tiltroen til menneskelig framskritt, men like fullt et angrep på kommunismens håp om en internasjonal arbeidsbevegelse. For kommunistene var det ikke noe sjokk at det kapitalistiske systemet viste seg å være voldelig og krigsfrembringende. Det store slaget mot kommunismen var at sosialistpartier verden over lot seg forføre av patriotisk propaganda og støttet den nasjonale krigspolitikken.¹⁵

Etter første verdenskrig var kommunismen derfor splittet opp i nasjonale bevegelser, og oppsplittingen av den politiske venstresiden var bare i ferd med å bli verre med framveksten av sosialdemokrati som et alternativ til ren sosialisme. Etter det mislykkede forsøket på en kommunistisk revolusjon i Tyskland i 1918-1919, den kommunistiske revolusjonen i Russland, og den gradvise framveksten av en moderne stat og velferdspolitik som kunne gripe inn i økonomien og lindre befolkningens misnøye, ble det stadig tydeligere at Marx hadde tatt feil i sine spådommer. Kommunismen startet ikke i de industrialiserte landene som Marx hadde forventet, men i det russiske jordbrukssamfunnet. Enda verre var det at de tyske kommunistene ikke virket kapable til å gjennomføre en lignende revolusjon i Tyskland.

Over tid ble det åpenbart at ortodoks kommunistisk teori ikke lenger var i stand til å analysere samtidens samfunn etter at samfunnet utviklet seg i en annen retning enn Marx hadde forutsett. Stadig flere valgte derfor å forlate kommunismen fullstendig for å kjempe for sosiale reformer innenfor det kapitalistiske systemet, mens de som ble værende i kommunistpartiet på sin side var fullstendig uvillige til å endre sin ideologiske oppfatning. Frankfurterskolen valgte derfor å ta avstand fra partipolitikken, og fokuserte heller på utviklingen av deres egen teori. Fra deres perspektiv var sosialdemokratene svikere som hadde gitt opp kampen for proletariatet. Samtidig var de like kritiske til kommunistene grunnet deres «transparent dependence on Moscow and its theoretical bankruptcy»¹⁶ Det er nettopp innenfor denne konteksten at de marxistiske akademikerne i Frankfurt kom på ideen om et institutt for marxistisk forskning. I forkant for denne ideen var det allerede et eksisterende behov for innovasjon og nytenkning innen marxistisk teori.

En grunntanke i Marx politiske filosofi er Hegels historisme, hvor menneskeheten beveges mot fremskritt gjennom den dialektiske metoden fra tese til antitese, og til slutt; syntese. Men Hegels filosofi var primært fokusert på utviklingen av ideer, mens Marx tok i bruk den dialektiske metoden til å analysere den historiske utviklingen av materielle forhold. Ofte sies

¹⁵ Kevin Anderson, *Lenin, Hegel, and Western Marxism: A Critical Study*, Urbana 1995: 3

¹⁶ Jay 1996: 52

det derfor at Marx snudde Hegel på hodet, men det eksklusivt materialistiske fokuset i ortodoks marxisme var noe som vokste fram etter Marx død. Ulike forhold som innflytelse fra positivismen og Engels ensidige framstilling av Hegel, som Marx hadde en mer nyansert kritikk av, førte til en marxisme som forsøkte å forholde seg fullstendig nøytralt til objektive forhold i samfunnet og økonomien.¹⁷ Tanker, følelser og filosofi som bevegde seg utover aksepten av kommunisme som en objektiv uunngåelig sannhet, ble sett ned på som unødvendig synsing som hindret politisk praksis i den ortodokse marxismen.

Da Frankfurterskolen startet arbeidet med å utvikle sin egen teori, uavhengig av eksisterende ortodoks marxisme, som de anså som utilstrekkelig, gjorde de dette utfra deres tverrfaglige humanistiske perspektiv. Som et resultat bevegde de seg fort inn på de kulturelle, filosofiske og subjektive områdene som lenge hadde vært ekskludert eller ignorert i tidligere marxistisk teori. Derfor var ikke Frankfurterskolen begrenset til en snever materialistisk kritikk av kapitalismen, og praktiserte i stedet en mye bredere modernitetskritikk av samfunnet i sin helhet.

2. *Dämmerung* (1926-1931)

IFS opprinnelige fokus var å bygge nettverk og etablere et fotfeste innen Weimars akademiske kultur. I løpet av 20-tallet ble det første målet realisert, og under Grünbergs ledelse ble instituttets et forskningssenter som prioriterte innsamlingen av data om arbeiderbevegelsens historikk. Fokuset var primært empirisk, og instituttet hadde en relativt lav interesse for teoretisk reform.¹⁸ Men begynnelsen på 30-tallet kom til å bli en viktig overgangsperiode for IFS. Det første viktige vendepunktet var selvsagt at lederrollen gikk over til Horkheimers i 1931, men deretter også instituttets bruk av psykoanalyse og ansettelsen av Herbert Marcuse i 1932.¹⁹

Men selv om Frankfurterskolens filosofi ikke ble utviklet eller tatt i bruk for alvor før 1931, kan vi finne de samme underliggende grunntankene og holdningene i Horkheimers tidlige tekster. En meget relevant kilde i denne sammenhengen er *Dämmerung*; en tekstsamling skrevet av Horkheimer mellom 1926 og 1931, men først gitt ut 3 år senere under pseudonymet Herich Regius i Zürich.²⁰ Horkheimer kunne dermed uttrykke sine meninger ufiltrert uten hensyn til akademiske normer eller den politiske situasjonen. I motsetning til resten av Frankfurterskolens tekster er *Dämmerung* derfor åpenlyst kommunistisk. Allikevel er ikke boken noen konkret politisk argumentering. I stedet inneholder *Dämmerung* flere ideer og argumenter som går inn i hverandre og presenteres på ulikt vis i bokens ulike aforismer.

¹⁷ Anderson 1995: 11-13

¹⁸ Jay 1996: 35-36

¹⁹ Jay 1996: 47-48

²⁰ Jay 1996: 51

Hovedargumentene vi vil gjennomgå følgende, er Horkheimers syn på kapitalismen som et totalt ufritt system med sterkere kontroll over individet enn noe annet samfunn tidligere, nødvendigheten av en kommunistisk revolusjon for å frigjøre mennesket fra den økende undertrykkelsen, og trusselen av en moderne mentalitet som begrenser muligheten for tenkning og forsvarer etablerte sannheter i den kapitalistiske samfunnsordningen.

2.1. Kommunisme eller Katastrofe

Tittelen «Dämmerung» er et tysk ord som både kan referere til daggry og skumring.²¹ Den engelske oversettelsen heter simpelthen «Dawn», men en slik oversettelse går glipp av noe av tittelens mening. Et hovedtema i boken er nemlig Horkheims overbevisning om at et historisk veiskille er like rundt hjørnet. En kommunistisk revolusjon vil ifølge Horkheimer føre til en frigjørelse fra de undertrykkende kreftene i samfunnet, og skape en rettferdig verden hvor alle har muligheten til å leve godt. Men dersom revolusjonen ikke lykkes, vil samfunnskreftene bak kapitalismen uavbrutt vokse seg sterkere og reversere menneskeheten tilbake i et mørkt barbari. Slik Horkheimer betrakter samtiden, befinner menneskeheten seg i en åpen og uavklart overgangsfase, dunkel og tvetydig; et kommunistisk daggry eller en kapitalistisk skumring, som enten vil lede oss inn i opplysning, eller totalt mørke.

Denne tematikken kommer allerede frem i bokens første aforisme; «Dusk». Tekststykket er en kort sammenligning av kirkens undertrykkelse under middelalderen og undertrykkelse i de moderne imperialistiske statene. Ifølge Horkheimer blir statens symboler og de konseptuelle teknikkene for dominering, forsvart av mer sofistikerte instrumenter og fryktinspirerende voktere enn kirkens helgener.²² Forskjellen er altså at undertrykkelse er blitt optimalisert.

Her maler Horkheimer et meget mørkt bilde av det moderne samfunnet. Men slik han ser det, kan historien altså fremdeles vippe begge veier: “The enemies of the inquisition turned that dusk into the dawning of a new day. Nor does the dusk of capitalism have to usher in the night of mankind although today it certainly seems to be threatening it.”²³ Slik Horkheimer opplever slutten på Weimar perioden, er det altså fremdeles mulig for kommunismen å snu kapitalismens dominans. På samme måte som en vitenskapelig revolusjon oppsto under trosset og beseiret kirken, kan sosialismen fremdeles beseire kapitalismen og starte en kommunistisk gullalder. Spørsmålet er om kapitalismens fiender, det vil si kommunistene, greier å gripe anledningen til å lede menneskeheten mot en bedre tid, eller om undertrykkelsen allerede er for sterk. I så fall er det mulig at kapitalismen utvikler seg til noe enda verre; «the night of mankind».

Nettopp dette er det nærmeste vi kan komme et hovedbudskap i *Dämmerung*: Horkheimers oppfatning av historien, den dikotomiske framstillingen av kommunisme og kapitalisme, og

²¹ Jay 1996: 35-36

²² Max Horkheimer, *Dawn and decline : notes 1926-1931 and 1950-1969*, New York 1978:17

²³ Ibid

det resulterende akutte behovet for revolusjon. Horkheimer er altså overbevist om at samfunnets levetilstand og verdier, gradvis kommer til å råtne bort under en voksende kapitalisme. Han er fremdeles en kulturpessimist, og forventer seg en forverring fram det historiske vendepunkt som eventuelt snur trenden. “The closer the decision comes, the more terrible the repressive measures of the ruling class.”²⁴

Allikevel påpeker Horkheimer at forverringen opp mot revolusjonsforsøket teknisk sett vil være framprovosert av proletariatets kamp for frigjøring, og at dette er et dilemma man er nødt til å ta i betraktning om man er interessert i å forbedre samfunnet.²⁵ Horkheimer er nemlig svært kritisk til ideologisk motivert vold. Slik han poengterer under aforismen «Violence and Harmony», er spørsmålet om vold er nødvendig for å forsvare samfunnets harmoni, sluttet på all fred og ro.²⁶ Men selv om Horkheimer anerkjenner en voldelig revolusjon som et dilemma verdt å tenke på, advarer han allikevel imot å tenke for mye. For hvis vi godtar overklassens kritikk fratrar vi proletariatet dets eneste håp om endring. “The act through which help is to come is condemned to increase misery.”²⁷ Derfor er det satt av ganske mye plass i *Dämmerung* til å forsvare kommunisme fra kritikk, og advarer mot å debattere under kapitalistenes premisser.

2.2. Revolusjon og Rasjonell Kritikk

Det er tydelig at Horkheimer fremdeles har et rose malt syn på kommunismen. I aforismen «Two Elements of the French Revolution» konkluderer han med at kommunistene, til forskjell fra lederne for den franske revolusjonen, er mer opptatt av frihet enn av giljotinen.²⁸ Ifølge Horkheimer er ønsket om å opprette en mer human verden såpass godt integrert i kommunistisk praksis og teori, at man ikke trenger å frykte politisk vold fra deres side.

Men når Horkheimer allikevel tar opp legitim kritikk av kommunismen, mener han at det er viktigere å gjennomføre revolusjonen enn å adressere feil og mangler ved kommunistene. Slik han skriver i aforismen med tittelen «Indications», vil alle med øyne kunne se at vanskelighetene i Russland skyldes en voldsom kamp for å bryte seg fri fra sosial urettferd.²⁹ Og selv om Horkheimer ikke nødvendigvis skriver om Russland under «A Discussion About Revolution»³⁰, er det veldig tydelig at han er villig til å godta omfattende kritikkverdige forhold i kommunistpartiet, så lenge de er nødvendige for å fremme sosialismen.

It will be objected that the leaders monopolize power in the party, that the party apparatus makes it impossible for the single individual to prevail, and that

²⁴ Horkheimer 1978: 108

²⁵ Horkheimer 1978: 108

²⁶ Horkheimer 1978: 22

²⁷ Horkheimer 1978: 108

²⁸ Horkheimer 1978: 106

²⁹ Horkheimer 1978: 72-73

³⁰ Horkheimer 1978: 39-41

consequently any attempt by reasonable people is doomed from the start. As if any political will throughout history had not always encountered similar obstacles when it tried to assert itself!³¹

Selv om Horkheimer da drømmer om en idyllisk marxisme som effektivt fjerner all unødvendig lidelse, ønsker han fremdeles å forhindre kapitalismens truende mørke selv når stalinisme i praksis er det eneste alternativet. I en merknad lagt til etter «A Discussion About Revolution» går Horkheimer så langt som å si seg enig i at “revolutionary belief may not really be compatible with great clearheadedness about the realities.”, og i at de nødvendige egenskapene for å lede proletariatets parti "are now to be found precisely among those whose character is not the best."³²

Horkheimers ekstreme standpunkt i dette tilfellet henger sammen med hvordan han forstår den historiske konteksten, hvilket han gjennomgår i detalj under «The Impotence of the German Working Class»³³ Kortversjonen er at Horkheimer mener forskjellene har vokst seg større mellom den øvre delen av arbeiderklassen som har jobb, og den lavere delen som er arbeidsløs. Den øvre delen av arbeiderklassen, representert av sosialdemokratene, er blitt så redd for å miste det lille de har at de er villige til å undertrykke sin empati og frihetstrang, og lar seg styre av frykt og trangen til selvoppholdelse. På den andre siden har vi den nedre delen av arbeiderklassen, representert av kommunistpartiet, som fremdeles har den nødvendige lidenskapen, men mangler de organisatoriske ferdighetene til å gjennomføre en revolusjon. Med andre ord har det oppstått en splittelse mellom den tyske arbeiderklassens vilje og kompetanse.

Derfor understreker Horkheimer viktigheten av å ikke bedømme kommunismen fra et kapitalistisk perspektiv. I kapitalismen blir inkompetansen av en ledelse bevist ved at deres bedrift går konkurs, og deres økonomiske rolle blir overtatt av andre som utfører jobben bedre. Men en slik logikk kan ikke overføres til kommunistpartiet. Å være revolusjonær er ikke en lønnsom, ærefull, eller ettertraktet jobb, og i praksis er det bare en liten gruppe fanatikere som er villig til å begi seg ut på ferden.³⁴

På samme måte kan ikke kommunismen analyseres fra et rent vitenskapelig perspektiv, for spørsmålet om kommunisme bør ikke være om det er mulig, men hvordan. Horkheimer illustrerer dette poenget med å sammenligne kommunismen med en bro over en mørk avgrunn.³⁵ Basert på empirisk data er det veldig lite som tyder på at du når frem på den andre siden. Kommunismen er objektivt sett en risikofylt reise de fleste rasjonelle mennesker velger å unngå. Men dersom destinasjonen er menneskehetens eneste mulighet for å unngå total

³¹ Horkheimer 1978: 40

³² Horkheimer 1978: 41

³³ Horkheimer 1978: 61-65

³⁴ Horkheimer 1978: 40- 41

³⁵ Horkheimer 1978: 35-36

undertrykkelse og oppnå sosial rettferdighet, er turen kanskje allikevel verdt risikoen, og vi burde i hvert fall støtte opp under de få modige marxistene som er villig til å lede ferden.

2.3. Illusjonen av Harmoni

Kapitalismens evne til å styre diskusjoner mot et vitenskapelig eller økonomisk fokus på effektivisering, er trolig et eksempel på de moderne teknikkene for dominering Horkheimer referer til innledningsvis i «Dusk». Slik det fremstilles i *Dämmerung* er det i hvert fall et betydelig hinder kommunismen må overkomme. Men det verste med debatten er ikke hvilke konklusjoner man kommer fram til. Hovedproblemet er at en slik debatt eksisterer innenfor de kapitalistiske rammene kommunismen forsøker å bekjempe.

Å søke frigjørelse samtidig som du diskuterer din frigjørelse med herskerne du ønsker frigjørelse fra, er ifølge Horkheimer en tåpelig ide. En av overklassens mest sofistikerte kontrollmidler er nemlig illusjonen av harmoni. Kommunismen blir nødt til å bryte ned denne illusjonen, men når klassekampen blir til et felles objekt for diskusjon bidrar man til det motsatte.³⁶ Dette poenget til Horkheimer kan også lett sees som en kritikk av sosialdemokratene, som deltar innen og dermed også styrker systemet ansvarlig for forholdene de forsøker å endre.

En av kapitalismens største styrker er dens evne til å inkludere opponerende ideer og verdier uten å anerkjenne at de står i kontrast. Både overtroen og dens rasjonelle fiender har sin plass som tankeprodukter innen det overordnede kapitalistiske systemet. I motsetning til sin forgjenger som bannlyste det hedenske, inkorporerer kapitalismen motstridende tanker med kraft til å true dens eget herredømme. Det tar til seg enhver god ide, oppsummere den i små fotnoter, og feire små bruddstykker av andres virkelighetsforståelser uten å utfordre sin egen.³⁷

Det å inkludere marxistisk teori innen kapitalismens tankegang faller dermed utenfor den meningsgivende konteksten hvor marxistene definerer seg i *kontrast*, dvs. som en reell negasjon til kapitalismen. Når Marx da vurderes som en av flere relevante tenkere, strippet for de mer revolusjonære tendensene i hans teori, blir resultatet en meningsløs diskusjon som ikke oppnår annet enn å distrahere fra politisk praksis. Derfor mener Horkheimer at «the translation of Marxism into the academic idiom was a step toward breaking the will of the workers to fight capitalism.»³⁸

Men en slik subtil, teoretiserende ufarliggjøring av kommunismens opposisjonsstilling er ikke bare et slag mot proletariatets kampvilje. Negasjonen av kapitalismen er en fundamental del av Frankfurterskolens hegelianske marxisme: «It frees of illusions, unmask reality and

³⁶ Horkheimer 1978: 55

³⁷ Horkheimer 1978: 26

³⁸ Horkheimer 1978: 75

explains what happens”.³⁹ Det er derfor helt essensielt at kommunismen opererer fra *utsiden* av det bestående samfunnet, og ikke lar seg verken påvirke eller innfange av kapitalismens ideologiserende teoretiske tilsløringer.

Dette er et viktig aspekt ved Frankfurterskolens filosofi, som blir mer dominant i løpet av 30-tallet, særlig med Adorno, som får en mer sentral posisjon i instituttet i denne perioden. Etter mitt syn kan vi allerede se tegn på denne tenkningen i nokså subtile spor, dvs. deler av *Dämmerung* som i liten grad preger bokens hovedargumentasjon. Negasjonen av kapitalismen er først og fremst relevant for hvordan Horkheimer oppfatter hensikten med sin egen marxistiske teori, og hvordan han velger å fremstille bokens argumenter.

2.4. Frankfurterskolens Filosofiske Standpunkt

Slik vi så vidt var innom tidligere, mener Horkheimer at kontekst er helt nødvendig for forståelse. Ingen tenkning kan oppstå ut av et vakuum, og vår forståelse vil derfor alltid være formet av subjektiv tolkning, tenkningens historiske kontekst, og bestående kulturelle ideer. Dette er et konsekvent trekk ved Horkheimers filosofi, og han stiller seg derfor skeptisk til alle forsøk på å oppnå metafysiske evige sannheter. Evige sannheter er umulige. Grunnet effekten av kontekst kan ikke metafysikken resultere i noe mer enn favoriseringen av enkelte subjektive eller kulturelle ideer over andre. Men utover dette filosofiske standpunktet, er mye av Horkheimers kritikk av metafysikken farget av hans politiske oppfatning.

Absolutt rettferdighet er ifølge Horkheimer like umulig som absolutt sannhet, og ikke noe kommunismen trenger å bry seg med.⁴⁰ Han innrømmer at det er mulig at det et eller annet sted finnes en spesielt treffende metafysikk som virkelig inneholder et fragment av sannhet. Men i praksis er det lite trolig at metafysikken har noe relevant å si om virkelige problemer i den virkelige verdenen.⁴¹

Samtidig mener Horkheimer at kommunismens idealer ikke er rent subjektive og tilfeldige.

For selv om ingen ideer er absolutt sanne, betyr det ikke at de er likeverdige i praksis.

I motsetning til metafysikken, er ikke kommunismen basert på tomme idealer. En «purposeful restructuring of human conditions», ville i praksis hatt stor betydning på ekte menneskers liv.⁴² Så å kalle kommunismen en ensidiggjøring av historien, basert på tilfeldige subjektive idealer, er bare filosofisk fjås.⁴³ Sosialisme kan derimot sies å være det motsatte av idealisme, siden den ikke styres etter metafysiske mål, men naturlige egoistiske og altruistiske følelser som sult og kjærlighet.⁴⁴

³⁹ Horkheimer 1978: 94

⁴⁰ Horkheimer 1978: 32

⁴¹ Horkheimer 1978: 46

⁴² Horkheimer 1978: 93

⁴³ Horkheimer 1978: 94

⁴⁴ Horkheimer 1978: 94-95

Til tross for at absolutte idealer er umulig, mener Horkheimer allikevel at det er mulig å styre samfunnet etter mer meningsfulle rettferdige idealer. Dette bringer oss til det unike i Frankfrutskolens filosofiske standpunkt. Mennesket er ikke i stand til å oppnå nøytrale kunnskaper eller objektive fakta ifølge Horkheimer, og vi kan hverken bekrefte eller avkrefte ideer om det absolutte utenfor vår forståelse. Vi vil alltid være begrenset til vår subjektive sfære, og vi vil aldri kunne fullt ut forstå det som er annerledes i personene og omverdenen rundt oss. Så selv om mennesket er selvbevisst, og står i en særskilt privilegert posisjon fremfor andre skapninger, er vi fremdeles «surrounded by a sea of darkness which cannot be illuminated by any language.»⁴⁵

Dette er en veldig kjent problematikk innen filosofi, og det er primært to hovedretninger for hvordan vi kan håndtere denne problematikken. På den ene siden har vi idealismen som reduserer alt til ånd. Dette innebærer alle filosofier som tror på en slags høyere logikk eller logos i menneskets sinn, som gjør det mulig for oss å gripe den logiske essensen i tingene rundt oss. Altså at alt, også den fysiske verden, er ånd eller tanke, og lar seg rettmessig gripes av menneskets språk og tanker. På den andre siden har vi naturalismen som reduserer alt til natur, og som betrakter menneskets fornuft, tanke og ånd, som uttrykk for eksisterende naturprosesser. Dette er primært relativistiske empiriske virkelighetssyn, som kategoriserer og analyserer omverdenen med et vitenskapelig blick uten å anerkjenne eller ta hensyn til at tingene rundt oss kan være mer enn observerbare natur. Men disse alternativene er ikke tilstrekkelige ifølge Frankfurterskolen, som heller valgte en slags mellomvei, eller en omvei. Dette standpunktet er mest synlig i en av *Dämmerungs* siste aforismer; «The Contingency of the World».

There is no metaphysics; a positive assertion about an absolute is not possible. But statements about the contingency, finiteness and pointlessness of the visible world can be made. The criteria of necessity, infinity, meaningfulness still implicit in such negations, however, cannot then be taken to guarantee the existence of eternal in man's mind, as Kant did. Those criteria are themselves nothing but human ideas.⁴⁶

Med andre ord er det umulig å si noe sikkert om det som er nødvendig, evig og meningsfylt, og vi kan heller ikke oppheve det som er sant her og nå til absolutte sannheter. Men vi vet hva som er mulig, uten at det er nødvendig, hva som gjelder nå, uten at det er evig, og hva som er meningsløst, selv om vi ikke vet hva som er meningsfullt.

Slik Horkheimer presiserer litt senere under «The Contingency of the World», er det bare her og nå at menneskets verdier om sannhet, godhet, og rettferdighet gir mening. «Beyond humanity, that incarnation of finite beings, however, there is no understanding of what is

⁴⁵ Horkheimer 1978: 31

⁴⁶ Horkheimer 1978: 101

sacred to us.»⁴⁷ Kommunismens mål bør derfor ikke være å skape en marxistisk utopi, men å ta kontroll over historien, og styre den etter menneskets feilbarlige konsepter om rettferdighet. Alternativet er å la historien drives fram av vilkårlige krefter, like blinde og hensynsløse som i naturen.

For å forstå sammenhengen mellom kommunisme, filosofi, og Horkheimers ønske om forbedring i retning av rettferdighet uten å definere rettferdighet, tenker jeg det er lurt å trekke inn hvordan Adorno forklarer filosofiens oppgave:

(...) the only responsible philosophy is one that no longer imagines it had the Absolute at its command; indeed philosophy must forbid the thought of it in order not to betray that thought, and at the same time it must not bargain away anything of the emphatic concept of truth. This contradiction is philosophy's element. It defines philosophy as negative.⁴⁸

Adorno mener her at filosofiens oppgave er å nærme seg sannhet indirekte gjennom negasjon. Dette må skje uten at vi slår oss til ro med absolutte ideer om godhet, rettferd og sannhet. Filosofiens oppgave er å fungere kritisk i forhold til samfunnets etablerte sannheter, og konstant søke bedring.

Filosofiens oppgave er altså å søke forbedring gjennom kritikk. Den er negativ av natur fordi den aldri kan besitte den sannheten den søker. Men ved å kritisk avdekke samfunnets etablerte sannheter, kan filosofien synliggjøre det som er ondt, urett og løgnaktig – den kan *avsløre tilsløringen*. Kommunisme blir da kritisk filosofi satt ut i politisk praksis. Den opererer i kritisk avstand til kapitalismens system, og setter som mål å søke bedring gjennom å avsløre, synliggjøre og dermed også kunne *endre* feil og mangler i det bestående systemet.

Disse aspektene ved Frankfurterskolens filosofi blir ikke utforsket i noe særlig stor grad i verket *Dämmerung*, men det er tydelig at Horkheimer allerede har forståelse for, og følger grunntanken bak negativ dialektikk og kritisk filosofi. Det er ikke uten grunn at *Dämmerung* nesten utelukkende kritiserer kapitalismen, uten selv å komme med noen konkrete forslag til hvordan kommunismen burde gjøre ting annerledes. Kommunismen, også slik Horkheimer anser den, er den politiske praktiseringen av kritisk filosofi. Den har ikke noe absolutt mål i syne, men skaper forbedring gjennom negasjonen av det negative i samfunnet.

2.5. Religiøs Tenkning Under Kapitalismen

Hittil i oppgaven har vi gjennomgått det politiske hovedbudskapet i *Dämmerung* og noen av de filosofiske nyansene som ligger bak Horkheimers kritikk. I resten av dette kapittelet vil vi

⁴⁷ Horkheimer 1978: 102

⁴⁸ Theodor W. Adorno, *Critical Models. European Perspectives*, New York 2005: 7

bevege oss over til verkets mer direkte kritikk av kapitalismen og dens mentalitet. Det vil si samfunnskritikk som ikke utelukkende omhandler muligheten for revolusjon, og de konkrete områdene hvor forbedring er mulig gjennom negasjon. Vi vil først starte med Horkheimers kritikk av holdningene og tenkningen som skaper og ivaretar kapitalismens system, før vi går over i til de samfunnsforholdene dette resulterer i.

I Horkheimers kritikk av kapitalismens rasjonalitet er det to hovedpoeng som vi allerede har vært kort innom. For det første er det undergravningen av kontekst, som styrker kapitalismen ved å innlemme og dermed svekke rivaliserende livssyn. Den andre delen av kritikken omhandler nedprioritering av følelser, individualitet og frihet, til fordel for effektivisering. Begge disse delene av den moderne mentaliteten, blir ifølge Horkheimer brukt til å undertrykke proletariatet og forsvare overklassens diktatur. Særlig i aforismen «Limits of Freedom» kan vi se hvordan Horkheimer mener at utbredelsen av visse kulturelle ideer og tankemønstre, er et resultat av bevisst manipulering.

Ateisme, skriver Horkheimer, var nesten akseptabelt i 1800-tallets kapitalisme, for den svekket føydalismen og frigjorde det kapitalistiske systemet fra restene av kirkens makt. Men etter krigen, hvor «millions of men where sacrificed to naked economic interests», er kapitalistene blitt mer forsiktige.⁴⁹ Ideen om Gud og fedrelandskjærligheten er nå blitt uangripelige. «Fetishised and interconnected concepts of nation and church», er nødvendige redskaper om du ønsker å inspirere folket ditt til å risikere sitt liv for statens vilje.⁵⁰ Dette er også et eksempel på hvordan kapitalismen er villig til å ofre individet for totaliteten. Unge menn har lite å tjene på det heroiske virkelighetsbildet, og må være villige til å ofre alt for fedrelandet.⁵¹

Men selv om kristendommen forsvares mer intenst enn selve økonomien under kapitalismen, er det i praksis ingen som tar innover seg, eller lever etter kristendommens verdier. Det eneste som gjenstår av religionen er i praksis dens evne til å legitimere vold. Horkheimer illustrerer dette poenget kort ved å vise til en bibelfortelling som ofte misbrukes på denne måten og fremstiller Jesus som en voldelig forsvarer av det hellige.⁵² Under «Europe and Christianity», illustrerer han et lignende poeng ved å gå mye mer i dybden på det inkonsekvente forholdet mellom kristen moralitet og dens praktisering.⁵³ Det er i dag fullstendig uproblematisk å tilbe en mann som ofret seg for menneskeheten, samtidig som vi enten forårsaker eller overser menneskelig lidelse rundt oss til daglig.⁵⁴

Videre under «Europe and Christianity», knitter Horkheimer respektløsheten overfor kristendommens verdier, til behandling av religionens hellige dyr. I de fleste primitive

⁴⁹ Horkheimer 1978: 28

⁵⁰ Horkheimer 1978: 28

⁵¹ Horkheimer 1978: 37

⁵² Horkheimer 1978: 42

⁵³ Horkheimer 1978: 88

⁵⁴ Horkheimer 1978: 90

religioner spiser man ikke totem dyr skriver Horkheimer. Men kristne har ingen hemninger mot å kaste sten etter duer eller slakte lam. «They don't worship the animals but in or through them they revere the deity.»⁵⁵ Igjen er dette et eksempel på hvordan det individuelle slukes av abstraksjonen, generaliseringen, totaliteten. Moderne kristendom bryr seg bare med ideen dyrene representerer. De har ingen interesse for eksemplarets egenart og egenverdi.

Allikevel mener Horkheimer at kristendommen ikke alltid har vært en ren distraksjon og abstraksjon fra virkeligheten. Kristendommen hadde en gang en meningsfull funksjon i samfunnet. Idealet om en upartisk dommer og en bedre verden som finnes i religionen, er basert på ekte jordiske behov og følelser som det kristne apparatet kunne gi utløp for.⁵⁶ På samme måte er ideen om en nasjon basert på produktive idealer om en større vilje i felleskapet, enn den rene egoismen til aristokrater.⁵⁷ Men begge ideene er nå revet ut av den meningsgivende konteksten, og brukes som teknikker for dominering i kapitalismen. Ideer som en gang bidro til frigjøring, er blitt assimilert i et system for undertrykkelse.

Horkheimers kritikk av kapitalismen i dette tilfellet, er tett knyttet til det kulturpessimistiske historiesynet han utviklet rett etter krigen. Historien, slik Horkheimer beskriver den, er en dialektisk prosess hvor individet har liten innflytelse, og et hvert fremskritt «involves the danger of terrible reversals».⁵⁸ Så selv om kristendommen har mistet sin sentrale posisjon i kulturen, er det likevel fullt mulig å få tilbakeslag av religiøs tenkning.

Animisme er en tro som oppstår i primitive samfunn når menneskets opplevelse av hvordan kroppen styres av viljen, overføres til omverdenen rundt.⁵⁹ Tanken om den besjelede naturen er kanskje det mest grunnleggende religiøse konseptet som finnes, men slik tenkning oppstår like lett innenfor kapitalismen. Dagens businessmenn kan lett minne om den primitive heksedoktoren, ifølge Horkheimer. De krever en stor porsjon av samfunnets ressurser som belønning for deres mystiske manipulering av økonomien i stedet for naturen.⁶⁰ Den usynlige hånden i kapitalismens frie markedsplass, er essensielt det samme som Guds besjeling av den ville naturen, og begge formene for overtro kan lett utnyttes av samfunnets elite.

Men årsaken til moderne animisme, er ikke egentlig et tilbakefall til primitiv tenkning ifølge Horkheimer, men skyldes først og fremst de elendige forholdene under kapitalismen.⁶¹ Så lenge mennesker fortsetter å leve utilfredsstillende meningsløse liv, kan de ikke gi opp troen på det absolutte; at det egentlig var en større mening bak det hele. Selv om det da kan virke innlysende for det moderne mennesket, at det ikke finnes en upåvirkelig kraft utenfor historien, som også styrer historien, er det i praksis umulig å tro på intet. Ateisme kan derfor ikke eksistere som ren mangel på tro, men må utvikles som en form for tro i seg selv.

⁵⁵ Horkheimer 1918: 91

⁵⁶ Horkheimer 1978: 58

⁵⁷ Horkheimer 1978: 59

⁵⁸ Horkheimer 1978: 84

⁵⁹ Horkheimer 1978: 41-42

⁶⁰ Horkheimer 1978: 79

⁶¹ Horkheimer 1978: 42

Trangen til å søke tilflukt fra kapitalismens terror, er så stor at mennesket ikke kan unngå å bygge templer, selv når tempelet er bygget i trass mot gud.⁶² “To the extent that men cannot help themselves, they need fetishes, even if they are those of their wretchedness and desolation.”⁶³

Under skrivningen av *Dämmerung*, er Horkheimer konsekvent kritisk til hvordan konteksten for tenkning endrer meningen i det han oppfatter som historiske gode ideer, men som vi har sett i de siste eksemplene varierer hans årsaksforklaringer kraftig. I enkelte aforismer, er ikke-religiøs tenkning umulig fordi det er blitt stemplet som en trussel av kapitalismens styrende vilje. I andre aforismer er ikke-religiøs tenkning umulig i seg selv under kapitalismens kontekst for mening og tenkning. Slik jeg tolker denne variasjonen i *Dämmerung*, er dette trolig tidlige tegn på Horkheimers dreining mot psykoanalysen, som vi vil gjennomgå litt senere. Tanken om en rasjonell kapitalistisk styrende vilje blir stadig sjeldnere i Frankfrutskolens filosofi i løpet av 30-tallet, og skiftes ut mot betraktninger om individets underbevisste irrasjonelle psyke.

2.6. Vitenskapelig Tenkning Under Kapitalismen

Med Horkheimers filosofiske kritikk av det absolutte, beveger han seg naturlig over til religionskritikk i deler av *Dämmerung*, og denne kritikken fremlegger naturligvis Horkheimers poeng om kontekstens betydning. I Horkheimers kritikk av vitenskapen, som er mer direkte knyttet til den moderne mentaliteten, er det også overlappende elementer. Ta for eksempel «New Objectivity», hvor Horkheimer kritiserer vitenskapelige forsøk på å forstå essensen av noe; for eksempel et tilsynelatende moralsk, rettferdig, rikt menneske, uten å anerkjenne de umoralske, urettferdige, ujevne forholdene i konteksten rundt, som muliggjør rikmannens rettskafne eksistens.⁶⁴ Men i *Dämmerungs* kritikk av vitenskapen, fokuserer Horkheimer hovedsakelig på det uoppnåelige målet om følelsesmessig nøytralitet, idealet om den objektive, desinteresserte betraktning, og hvordan han mener dette idealet påvirker vitenskapens sannhetssøking.

En av de mest relevante aforismene i denne sammenhengen er «The Disinterested Striving for Truth». Ideen om den rene sannhetssøking, frigjort fra alle følelser og subjektive interesser, som for eksempel prestisje og yrkesfremgang, er en filosofisk illusjon. Dersom du stripper et individ fra alle lyster og følelser, i søken etter den rene edle kunnskapstørsten, sitter du igjen med en død mann, som i motsetning til et spøkelse, ikke har noen grunn til å hjemsøke noen fordi han ikke har noen tilknytning til sin egen fortid.⁶⁵ Denne tenkingen er ikke engang en ekte form for sannhetssøken ifølge Horkheimer, fordi den har som mål å

⁶² Horkheimer 1978: 65

⁶³ Horkheimer 1978: 66

⁶⁴ Horkheimer 1978: 96-98

⁶⁵ Horkheimer 1978: 53

innføre et fantom; en absolutt overnaturlig sannhet, i stedet for å bedre menneskers liv på en meningsfull måte.⁶⁶

Vitenskapelig praksis, som alt annet ifølge Horkheimer, har historiske sosiokulturelle røtter som former dens metode, normene rundt, og hvilke individer som deltar. «Theories have their source in the interest of men», poengterer Horkheimer i aforismen «The Relativity of Class Theory».⁶⁷ Dersom fullstendig nøytralitet hadde vært mulig, ville det uansett vært menneskelige interesser som velger ut forskningsobjekter for vitenskapen. Objektiv marxistisk vitenskap om klasseteori, er selvsagt heller ikke mulig innrømmer Horkheimer. Når man bryr seg om “the unhampered development of human potential and of justice”, og identifiserer klassesamfunnet som det mest avgjørende hinderet, vil man naturligvis ønske å overkomme dette hinderet, i stedet for å godta uretten helt nøytralt.⁶⁸ Men ifølge Horkheimer, er det ikke nødvendigvis en uting om man tillot marxistisk medfølelse, og opprettet en vitenskap som søker pragmatisk kunnskap fremfor følelsesløst fragmenterte fakta.

Vitenskapens likegyldige kategoriserende blikk, kan altfor fort forklare bort menneskelig lidelse og dempe medlidende emosjonelle reaksjoner. Slik Horkheimer skriver i forhold til psykiske lidelser: “Being subsumed under a scientific category, the terror at the phenomenon is presented as somehow out of place.”⁶⁹ Også kommunister er tilbøyelige til denne tendensen i moderne tenkning. «Compassion which is the secret mainspring of their thought and action, is looked down upon, not only because they are ashamed of it but also because it has been their experience that such a confession usually becomes a substitute for practice.»⁷⁰ Tanker, ideer og kultur, er for dem kun en tynn forkledning som rettferdiggjør det urettferdige.

Hovedproblemet med den vitenskapelige nøkternheten, er allikevel ikke at den tildekker kommunismens grunnleggende medfølelse, men at den fungerer som en filosofisk illusjon. Siden fullstendig nøytralitet er umulig, og ikke alle følelser kan forbys, er det bare enkelte følelser som regnes som upassende. Mer spesifikt mener Horkheimer at det kun er «the sentiments of the ruled against the rulers» som regnes som tabu.⁷¹ Følelser som ikke havner i konflikt med de eksisterende normene, som enten ikke trosser, eller bevisst velger å følge interessene til de som finansierer forskningen, blir fremstilt som fullstendig objektive.

I likhet med andre kontrollmidler i kapitalismens repertoar, startet kravet om objektivitet i vitenskapen som en frigjøring fra føydalismen. Men det som en gang var ment å holde gudstroen utenfor den kritiske vitenskapen, brukes nå til å forsvare bestående samfunnsforhold, og ødelegger vitenskapens kritiske element gjennom den høflige aksept av

⁶⁶ Horkheimer 1978: 53-54

⁶⁷ Horkheimer 1978: 103

⁶⁸ Horkheimer 1978: 103

⁶⁹ Horkheimer 1978: 24

⁷⁰ Horkheimer 1978: 34-35

⁷¹ Horkheimer 1978: 106

det bestående.⁷² Idealet om nøytralitet er dermed igjen et eksempel på fornuftig menneskelig tenkning som forgiftes under kapitalismens kontekst. Men til forskjell fra den religiøse tenkningen, som overklassen kan benytte til å manipulere proletariatet, er undertrykkelsen av følelser en mer intrikat selvpåført form for dominering. Horkheimer mener nemlig at dette idealet om følelseløshet ikke bare gjelder innen vitenskapen, men er et trekk ved moderne tenkning som kan prege menneskers hverdagslige liv. En forutsigbar behersket natur er nemlig en mer ettertraktet kvalitet i arbeidere enn vill lidenskapelig motivasjon.⁷³ Å beherske ens følelser er derfor en nødvendig egenskap for å sikre en god utdanning og karriere i det kapitalistiske systemet.

2.7. Den Ufrie Ideologien

Dämmerung er på enkelte punkter en ganske ordinær kommunistisk kritikk av kapitalismen. Horkheimer bruker blant annet et par fargerike metaforer som godt illustrerer mer typiske former for marxistisk samfunnskritikk. I «Skyscraper» kaller han samfunnet for en skyskraper bygget på dyremishandling og kolonialisme. Utsikten på toppen er virkelig vakker, men bunnen av skyskraperen er et slaktehus. Litt mer subtil, men like fullt marxistisk kritikk, kommer også frem under «Social Space». Her sammenligner Horkheimer samfunnet med et mørkt rom hvor de som holder seg godt innenfor sentrum, og aldri kjenner på veggene ved samfunnets ytterkant, ikke har noen klar formening om de befinner seg i et fengsel eller et trivelig hjem man fritt kan forlate.⁷⁴

Begge disse eksemplene skaper sterke inntrykk for leseren, og lykkes muligens i å male presise dystre bilder av Horkheimers samtid. Men den mest unike delen av Horkheimers kritikk, som skiller Frankfurterskolens filosofi fra ortodoks marxisme, er hvordan Horkheimer mener at den vitenskapelige rasjonaliteten, som også ortodokse kommunister faller for, gjør mennesket ufritt innenfor kapitalismens kontekst.

På sett og vis er dette et helt opplagt poeng. Slik Horkheimer bemerker under «Political Maxim», vil det tryggeste valget for enhver arbeider, være å holde seg på godsiden med overklassen. Dersom det blir revolusjon kan de alltids endre side senere uten at de trenger å risikere konsekvensene av en mislykket revolusjon.⁷⁵ Så selv om det hadde vært fornuftig for samfunnet i sin helhet å fjerne systematisk urettferdighet, er det logiske valget for enkeltindivider å ikke blande seg inn i store politiske kamper hvor enkeltpersoner har liten innflytelse. For de som lar seg styre av den rasjonelle egeninteressen, vil det nesten alltid være mer lønnsomt å posisjonere seg best mulig innenfor samfunnets ugunstige forhold, framfor å kjempe imot systemiske problemer.

⁷² Horkheimer 1978: 106-107

⁷³ Horkheimer 1978: 107

⁷⁴ Horkheimer 1978: 76-77

⁷⁵ Horkheimer 1978: 45

Men denne instrumentelle rasjonaliteten, som styrer mennesker mot trygge valg og sikrer egen opprettholdelse, er ikke bare et hinder for revolusjon. Den rasjonelle aksepten av irrasjonelle samfunnsforhold er selve tankefengselet som muliggjør kapitalismen som ideologi. Denne innsikten bruker Horkheimer til å snu kapitalismens kritikk av kommunismen på hodet, og vende den tilbake mot kapitalismen. Fra Horkheimers perspektiv er det nemlig kapitalismen som er den totalitære ideologien hvor individet tvinges til å være likt og ufritt, og dette er etter min mening nøkkelpunktet i Horkheimers mest slående kritikk. Slik Horkheimer argumenterer for i aforismen «Either-Or», er det kapitalismens profittmaksimering, optimalisert gjennom det frie markedets konkurranse, som preger enhver handling med «the stamp of deadness».⁷⁶

Doesn't this safety, this resolve to retain one's place in society and never to be pushed to its edge turn people into machines, predictable in everything that counts? Doesn't their entire life become a formula? In everything of fundamental importance, they think, feel and act as mere functions of their property interests.⁷⁷

Frykten for å gå konkurs med påfølgende ydmykelse og usikkerhet, trusselen om å bli gjort til gjeldsslave for, og fullstendig avhengig av de mest grusomme mennesker, er en god nok grunn til å ofre alt for å vedlikeholde den finansielle sikkerheten. Men dette ensidige fokuset på å vedlikeholde vår sosiale og finansielle status, hevet opp som det øverste og eneste målet, for ikke å presses ut av samfunnet, gjør mennesket dødt. Vi blir forutsigbare maskiner, som styres av våre økonomiske interesser. Meningen med livet blir ikke lenger definert av vår menneskelighet, men tilegnelsen og opprettholdelsen av eiendom. I et kapitalistisk samfunn, er dermed valget å være konkurransedyktig, gjennom å gi opp all impulsivitet og autonomi, for å styres av en forutsigbar formel for profittmaksimering, eller å falle ned i et sosialt helvete. Det finnes ingen mellomvei, for hvis du ikke vier hele ditt liv til økonomisk suksess, risikerer du å bli utkonkurrert.

Under "Character and the Structure of Society" utdyper Horkheimer disse tankene videre.⁷⁸ Han starter teksten med å poengtere hvordan sosiale goder, kan ha helt forskjellig betydning innen ulike klasser. Forestill deg at du har vunnet muligheten til å dra til en butikk og ta med deg alt du kan bære gratis. Et slikt gode ville betydd relativt lite for de som uansett har råd til alt, og svært mye for dem som sliter med å få mat på bordet, og noe helt annet for en fange som vanligvis ikke har muligheten til å dra til butikken i det hele tatt.

Dette er fordi klasse former våre materielle forutsetninger, virket former vår opplevelse av verdenen, våre følelser, og våre interesser. Når de fleste da fødes inn i fattigdom i samfunnets lavere klasse, vil de preges og formes likt av den intense kampen om selvoppholdelse for å unngå sosial og økonomisk konkurs.

⁷⁶ Horkheimer 1978: 43-44

⁷⁷ Horkheimer 1978: 44

⁷⁸ Horkheimer 1978: 46

Most people are born into a prison, which is precisely why the present form of society, so-called individualism, is actually a society of standardization and mass culture. So called collectivism, i.e. socialism, on the other hand, is the development of individual talents and differences.⁷⁹

Derfor vi blir mer like i det individualistiske samfunnet, skriver Horkheimer. Det er kun i den såkalte kollektivismen at klassene kan brytes ned, og mennesket får friheten til å søke individuelle interesser, i stedet for å prioritere profitt.

I «The Little Man and the Philosophy of Freedom» illustrerer Horkheimer dette poenget, med et konkret eksempel om en arbeidsgiver som ikke har mulighet til å ansette en venn grunnet tøffe økonomiske tider. “Business is bad, he says, and he’s even been obliged to let many employees go. The man should not be angry with him, for it is not within his power, his freedom doesn’t extend that far.”⁸⁰ Med andre ord, er mannens autonomi sterkt begrenset under kapitalismens økonomi. Han blir nødt til å føye seg etter de store økonomiske lovene i samfunnet, som ikke ble bestemt av noen, og intet individ kan bryte seg løs fra. «Boom», «burst», og inflasjon er menneskeskapt lover som samfunnet er bygget på, og de ble utviklet vilkårlig uten mål og mening, og resultatet kan virke fullstendig tilfeldig, eller mytisk og gudsbestemt. Men i virkeligheten er disse lovene basert på hvordan mennesker arrangerer deres sosiale liv, skriver Horkheimer. Derfor mener han at endring er mulig, og at kapitalismens økonomiske spilleregler ikke er den eneste naturlige økonomiske virkeligheten vi har tilgjengelig.⁸¹

“Because these effects of life in society are present but not conscious, willed or controlled, and are the results of an equal number of individual wills that grasp neither their dependence nor their power, the limitation on individual freedom in our time is immeasurably greater than would be necessary, given the available means.”⁸²

Når da denne arbeidsgiveren sier at han ikke kan ansette noen flere, er beslutningen hans basert på de økonomiske forholdene han oppfatter som en objektiv uforanderlig virkelighet. Alle andre er enige i ham, for de selv opplever den sosiale virkeligheten de ubevisst skaper som en objektiv uforanderlig realitet. Men de økonomiske realitetene er et produkt av menneskelige handlinger. Dersom vi da hadde vært bevisste på hvordan våre gjerninger preger økonomien, i stedet for å anta at de økonomiske forholdene er uforanderlige, ville vi kunne skape en mer fornuftig, fri samfunnsstruktur. Så lenge mennesker forblir ubevisste på disse forholdene, er de nødt til å underkaste seg for «conditions they themselves constantly create as to something alien and overwhelmingly powerful.»⁸³

⁷⁹ Horkheimer 1978: 47

⁸⁰ Horkheimer 1978: 50

⁸¹ Horkheimer 1978: 50-51

⁸² Horkheimer 1978: 51

⁸³ Horkheimer 1978: 51

2.8. Oppsummering

Det er finnes mange aspekter ved *Dämmerungs* kapitalismekritikk som ikke er blitt gjennomgått her, slik som glorifiseringen av overklassen,⁸⁴ og overklassens helsemessige⁸⁵ og moralske privilegier.⁸⁶ Men etter å ha gjennomgått Horkheimers tanker om samtidens historiske signifikans, hans politiske overbevisning, syn på revolusjon, umuligheten av absolutter, betydningen av kontekst, og eksempler på eksternt undertrykkende, og selvregulerende tenkning under kapitalismen, har vi dekket de mest hyppige kjernesakene som presenteres i *Dämmerung*.

Som nevnt innledningsvis er nesten alle emnene overlappende. Den filosofiske benektelsen av metafysikken er utgangspunktet for Horkheimers fokus på og framheving av forhold i den kulturelle konteksten, hvor han på den ene siden kritiserer kapitalismen for å overse den historiske betydningen bak utvannede populære ideer, og benytte disse ideene til egen undertrykkende bruk. På den andre siden anklager Horkheimer kapitalismen for å skape en usunn kontekst for tenkning, hvor mennesker, styrt av trangen til å passe inn og overleve undertrykker seg selv. Alle disse trekkene ved *Dämmerung* henger også tett sammen med Horkheimers historiesyn, og ligger til grunn for den politiske overbevisningen om behovet for revolusjon.

Hvis vi skulle forsøkt å samle de sammenhengende ulike emnene under en rød tråd, ville det vært frihet. Spørsmålet Frankfurterskolen helle tiden fokuserte på, og forsøkte å besvare, var hvorfor mennesket er ufritt. Hvorfor ikke gjøre alt som er menneskelig mulig for å sikre et mer rettferdig samfunn? Hvilke barrierer er i veien for menneskets frigjøring?

Som presentert helt i begynnelsen av denne avhandlingen, var det sjokket av den første verdenskrigen som ledet Horkheimer inn i marxismen. Til tross for alt snakk om menneskelig fremskritt, opplevde Horkheimer at menneskets natur ikke hadde endret seg på noen meningsfull måte. Målet hans under skrivningen av *Dämmerung* var på mange måter fremdeles det samme: Å avdekke hvilke krefter som begrenser og forhindrer fremgang i praktiseringen av fornuftig filosofi, moralitet og kultur.

Følelsen av at noe har råtnet i den vestlige kulturen etter opplysningstiden, og behovet for kritisk filosofi slik Frankfurterskolen opplever historien, kan sies å være selve grunntanken bak denne filosofiske marxismen. I neste kapittel vil vi gjennomgå hvordan denne tenkningen vokser seg sterkere som en respons på 30-tallets historiske begivenheter, og hvordan nazismen, og andre verdenskrig, bidrar til å forme Frankfurterskolens videre filosofiske vekst.

⁸⁴ Se «An Old Story»: 52, og «Responsibility»: 86

⁸⁵ Se «Health and Society»: 48, og «The Ones Who Are Not Marked»: 49.

⁸⁶ Se «Character and Getting Ahead»: 21, og «The Freedom of Moral Choice»: 87

Noen betraktninger det er verdt å ta vare på videre, er at Horkheimer i sin tidlige filosofi, fremdeles er relativt positiv til muligheten for forbedring. Han har et idealisert syn på politikken, og selv om han stadig påpeker småting han mener kommunistpartiet og andre kommunister gjør galt, er han overbevist om at en kommunistisk revolusjon vil sette historien tilbake på rett kjørl. Denne revolusjonen, slik han innrømmer, vil nødvendigvis være ekstremt vanskelig å gjennomføre, men er enda ikke helt umulig. På dette punktet og en del andre, slik som den vennlige holdningen til Sovjet, er Horkheimer ikke langt ifra ortodokse marxister.

Samtidig er Horkheimer under en endringsprosess. Som påpekt under Horkheimers syn på religiøs tenkning, er han i ferd med å bevege seg vekk fra et tydelig fiendebilde av den kapitalistiske overklassen. Og slik vi har sett i dette kapitlet, har Horkheimer alltid tatt avstand til det eksklusive fokuset i den ortodokse marxismen. Vi kan finne spor av Horkheimers interesse for kultur, filosofi og psykologi helt tilbake til perioden like etter første verdenskrig. I *Dämmerung* er det derfor klare tegn på både brudd og kontinuitet med den senere filosofien vi skal utforske i neste kapittel.

Et siste poeng helt avslutningsvis er at nazismen aldri nevnes direkte i *Dämmerung*. Det er kun en aforisme som kort avviser problematikken av antisemittismen, hvilket vi vil gjennomgå videre i neste kapittel. Men selv om Horkheimer ikke er villig til å sette ord på den politiske bevegelsen, eller nevne den populistiske frontfiguren, ville det vært ganske spesielt om hans frykt for kommunismens autoritære alternativ, ikke på noen som helst måte var relatert til samtidens fascistiske framvekst. Vi kan dermed anta at nazismen, allerede under skrivningen av *Dämmerung*, hadde en ganske markant effekt på Horkheimers filosofi.

Dessuten, som jeg kort kommer til å gjennomgå i kapittel 2, og mer detaljert i kapittel 3, mente Frankfurterskolen at nazismen var et symptom på en større historisk trend mot totalitærisme. Horkheimer var derfor mer opptatt av generelle autoritære trender enn Hitlers spesifikke tyske variant, og fortsatte i løpet av 30 og 40-tallet å fokusere på autoritære likhetstrekk mellom fascismen, kapitalismen og etter hvert også stalinismen, framfor en eksklusiv granskning av nazismen.

Del II: Frankfurterskolens Filosofiske Vekst

I denne delen vil vi begynne besvarelsen av oppgavens problemstilling ved å gjennomgå endringer i den historiske konteksten, Adorno og Horkheimers opplevelse av krigen, sentrale utviklingstrekk for deres teori, og mulige sammenhenger hvor forholdet til nazismen preget deres filosofi. Hovedpoenget her er ikke å nærme oss en konklusjon, men å presentere de nødvendige historiske og teoretiske endringene, for å kunne drøfte nazismens innflytelse og forstå utviklingen mellom *Dämmerung* og *Opplysningens Dialektikk*.

Frankfurterskolens eksil kan deles opp i to distinkte perioder. Først er det gullalderen på 30-tallet hvor Frankfurterskolen utvikler sin identitet som en samlet, profilert filosofisk bevegelse, etter en kaotisk overgangsperiode hvor de etablerer et fotfeste innen New Yorks akademiske kultur. Deretter er det 40-tallet, hvor instituttets medlemmer går hver sin vei og arbeider med egne prosjekter. Særlig den andre perioden er relevant for oss når vi skal analysere Horkheimer og Adornos arbeid som leder opp mot *Opplysningens Dialektikk*. Frankfurterskolens filosofi på 30-tallet var fremdeles ganske lik den tidligere filosofien vi gjennomgikk i kapittel 1, men den skiller seg allikevel ut på enkelte områder det kan være lurt å oppsummere, før vi fordyper oss videre i Horkheimers og Adornos filosofi på 40-tallet.

Fordi det ikke er mulig å gå i dybden på alle relevante primærkilder i denne sammenhengen, vil jeg kun oppsummere noen hovedpoeng i Frankfurterskolens bruk av psykoanalyse, gjennomgå et minimalt utdrag fra instituttets første forskningsprosjekt i Amerika, opplevelsen av krigen i Adornos brevutveksling med foreldrene, de dystre likhetstrekkene i Horkheimers upubliserte tekst *Autoritäre Staat*, og arbeidet med antisemittismen som til slutt leder de to filosofene inn i *Opplysningens Dialektikk*.

3. Flukten til Amerika

Da Nazistene kom til makten i 1933, tok det naturligvis ikke lang tid før instituttet for marxistisk forskning, hvor majoriteten av de ansatte dessuten var jødiske, tiltrakk seg uønsket oppmerksomhet fra myndighetene. Horkheimer var selv blant de første medlemmene ved instituttet som ble suspendert, og som respons på denne utviklingen skrev han et brev til den prøyssiske ministeren for vitenskap, kunst og folkets utdanning i Berlin, hvor han forsvarer instituttets akademiske legitimitet.⁸⁷

Slik Horkheimer spesifiserer i selve brevet, er ikke hans intensjon å forsøke å endre på beslutningen som er blitt tatt, men «to defend my scholarly pursuits from accusations».⁸⁸ Selv om Horkheimer og resten av Frankfurterskolen hadde forsøkt å være noe diskre i deres

⁸⁷ Max Horkheimer til Den prøyssiske ministeren for vitenskap, kunst og folkets utdanning i Berlin, 21 April, 1933, I *A Life in Letters: Selected Correspondence*, Redigert av , Evelyn M. Jacobson og Manfred R. Jacobson (Lincoln: University of Nebraska Press, 2007): 24-27

⁸⁸ Max Horkheimer til Den prøyssiske ministeren for vitenskap, April 21, 1933: 24

kommunisme, var det liten tvil om deres marxistiske tilbøyeligheter, og like lite tvil fra deres side om at de ikke lenger var akseptert under Hitlers Nazi-Tyskland. Nazistenes maktovertagelse markerer derfor et viktig veiskille i Frankfurterskolens historie. Den marxistiske samfunnsvitenskapen instituttet hadde bedrevet i nesten 10 år, var ikke lenger tillatt, og Horkheimer og hans kollegaer var ikke lenger velkomne i sitt eget hjemland.

Alle de sentrale medlemmene av Frankfurterskolen valgte derfor å flykte ut av landet. Grunnet instituttets nettverksbygging, og tilknytning til andre akademiske miljøer rundt om i Europa, hadde Frankfurterskolen heldigvis nok av tilfluktsteder å rømme til. Allerede før nazistene kom til makten hadde instituttet etablert en ekstra avdeling i Genève, og greide derfor å forflytte sine finansielle ressurser før nazistene kunne konfiskere dem.⁸⁹

Grenen i Genève ble dermed det første oppholdsstedet for Frankfurterskolen i eksil, men de marxistiske akademikerne var bekymret for en lignende fascistisk framvekst i Sveits, og startet straks letingen etter et mer permanent hjem. Forsøk på forhandlinger ble gjort i London og i Paris, men uten noe hell, og IFS vendte derfor oppmerksomheten lengre vestover. Gjennom deres bekjente ved Columbia University, endte de revolusjonære marxistene ironisk nok opp midt i sentrum av den kapitalistiske verdenen de så lenge hadde kritisert.⁹⁰

Men selv om IFS flyttet seg til New York allerede i 1934, beholdt instituttet sine europeiske interesser, sin særegne akademiske tilnærming og selvstendige profil. Flere av medlemmene, slik som Adorno, ble værende i Europa i flere år, mens andre; som Pollock, ofte reiste tilbake til Europa for å opprettholde profesjonelle og personlige relasjoner. Og selv om deler av IFS arbeid ble oversatt til engelsk, valgte de å skrive på tysk, og brukte grenen i Genève som et mellomledd for å fortsette publiseringen i Europa.⁹¹

Instituttets motvilje mot å la seg amerikanisere var et veldig bevisst valg, og skyldtes Nazismens grep over den tyske kulturen. Frankfurterskolen så seg selv som den siste utposten for tysk humanistisk tenkning, og de var høyst bevisste på hvordan språk påvirker og former tenkning.⁹² Ved å fortsette å skrive på tysk kunne de dermed ivareta en antinazistisk tysk kultur, og kjempe imot sammenkoblingen av nazisme og tysk identitet.

Denne holdningen henger sammen med Frankfurterskolens kulturpessimistiske overbevisning. Slik vi kommer til å utforske i Adornos brev, og *Opplysningens Dialektikk*, mente Adorno og Horkheimer at det fantes tendenser av den tyske totalitære utviklingen i hele den kapitalistiske verden, og at humanistisk tenkning sto i reell fare for å fullstendig dø ut over hele kloden.

⁸⁹ Jay 1996: 47

⁹⁰ Jay 1996: 53-54

⁹¹ Jay 1996: 131

⁹² Jay 1996: 54-55

Til tross for IFS motstand mot å inkluderes i Amerikas sosilogimiljø, er allikevel perioden ved Columbia University helt sentral for utviklingen av kritisk filosofi. For selv om nazismen på den ene siden gjorde Frankfurterskolen mer standhaftige i deres verdier og språkbruk, kan det også sies at nazismen bidro til å fremme Frankfurterskolens videre vekst vekk fra ortodoks marxisme. Nazismen var delvis en bekreftelse av det instituttet hele tiden hadde fryktet; proletariatets manglende vilje til å kjempe for frihet, med økt undertrykkelse som resultat. Samtidig var nazismen også et helt nytt problem, som ikke kunne bli forstått fra et rent materialistisk perspektiv, og som krevde en mer nyansert politisk teori enn det dikotomiske synet på kapitalisme og kommunisme.

4. Inkorporeringen av Psykoanalysen

Før vi gjennomgår den teoretiske utviklingen i Amerika, og de første forsøkene på å forstå nazismen, trenger vi å ta et lite steg tilbake til årene før flukten, til begynnelsen på utviklingen vi skal utforske i dette kapittelet. Grunnet elementer vi gjennomgikk i kapittel 1, slik som Horkheimers interesse for psykologi, behovet for en oppdatert marxistisk teori, og kritikken av det mekaniske menneskesynet i økonomien, vitenskapen og ortodoks marxisme, bør det ikke komme som noen overraskelse at en av IFS første endringer etter Grünbergs æra, var inkorporeringen av psykoanalysen.

Psykoanalysen ble allerede brukt i 1930, i det første store forskningsprosjektet under Horkheimers ledelse. Prosjektet var basert på empirisk data fra en spørreundersøkelse, hvor svarene ble tolket gjennom bruk av psykoanalysen for å forsøke å måle de psykologiske tendensene i den tyske arbeiderklassen. Undersøkelsen ble aldri fullstendig fullført, men slik Frankfurterskolen tolket de empiriske dataene, var det kun en liten minoritet av de 700 deltagerne som var aktivt antiautoritære. Resten av den tyske arbeiderklassen var ifølge deres forskning mer tilbøyelige til å godta et militant høyreekstremt regime.⁹³

Forskningsprosjektet var på mange måter en mer konsis granskning av bekymringene Horkheimer diskuterte i *Dämmerung*; proletariatets potensial for å vippe i begge retninger. Konklusjonen han kom til var også den samme. Viljen til å kjempe for frihet var omtrent like stor som velvilligheten til å underkaste seg en autoritær diktator.

Men selv om utforskningen av arbeiderklassens autoritære tendenser markerer startpunktet for en mer aktiv bruk av psykoanalysens metodikk, er tidligere tenkning allerede influert av Freuds konsepter og teorier. På samme måte som nazismen, var psykoanalysen antagelig en betydelig påvirkningsfaktor for *Dämmerung*, uten spesifikt å bli nevnt i selve teksten. Særlig Horkheimers mer intrikate kapitalismekritikk om selvregulering og selvoppholdelse, er sterkt inspirert av Freud. Selvoppholdelsen var ansett som en av de mest sentrale drivkreftene bak menneskelig adferd i psykoanalysen. Kampen mellom naturlige biologiske instinkter som

⁹³ Jay 1996: 91-92

søker tilfredstillelse, og sosiale normer som må tas i betraktning for selvoppholdelsen, kan anses som selve kjernen i Freuds teori.

Trangen til å passe inn i samfunnet og ikke etterlates på egenhånd, som et styrende prinsipp for menneskers utvikling, er dermed en av de første ideene fra Freud som ble brukt i Frankfurterskolens filosofi. Selvoppholdelse gjennom aksept i samfunnet, kunne både forklare den instrumentelle rasjonaliteten, og proletariatets nøling med å gripe historien. Ideen passet perfekt til å fylle de psykologiske hullene i kommunismen, og var derfor en av de første tankene fra psykoanalysen som ble brukt til å analysere den politiske utviklingen i Tyskland.

Frankfurterskolens teoretiske tilknytning til psykoanalysen utviklet seg i løpet av 30-tallet noe dypere enn det man finner spor av i *Dämmerung*, men dette er ikke det samme som at alle elementene fra psykoanalysen ble like godt tatt imot. Dualiteten mellom selvoppholdelse og *libido* kom til å forbli Freuds viktigste bidrag til Frankfurterskolens filosofi. Andre deler av psykoanalysen ble ikke like varmt tatt imot, og selv om Frankfurterskolen var enige i Freuds tidlige teorier om menneskets indre natur, var deres bruk av denne innsikten helt ulik. Forskjellen mellom Freud og Frankfurterskolens psykoanalyse, er hovedsakelig at Freud holdt seg til å undersøke individets psyke til terapeutisk bruk. For Frankfurterskolen, som spesifikt oppsøkte psykoanalysen på jakt etter relevante forklaringer på samfunnets utvikling, var det selvsagt ikke nok å fokusere på individets psyke uten å granske sammenhengen til de underliggende sosioøkonomiske forholdene.

4.1. Erich Fromm og Analytisk Sosial Psykologi

For å bedre forstå IFS inkorporering av psykoanalyse, kan det være lurt å introdusere et nytt medlem, for selv om Horkheimer var den som satte psykoanalysen på dagsordenen i IFS, var det Erich Fromm som fikk hovedansvaret for å utforme instituttets sosiologiske psykologi.

Fromm var en sosiolog som ble involvert med psykoanalysen like etter å ha fullført sine studier, og startet selv å behandle pasienter etter å ha gjennomgått opplæring i 1926.⁹⁴ I 1929, 5 år etter IFS oppsto som det første instituttet for marxistisk samfunnsvitenskap, bidro Horkheimer gjennom å oppfordre og støtte ideen, til å også opprette det første formelle instituttet for psykoanalyse tilknyttet et universitet. Blant de nye ansatte i Frankfurts eget psykoanalytiske institutt, var Fromm. Den nye arbeidsplassen kom ikke til å vare lenge ettersom Fromm også valgte å flykte fra nazismen, med etter å ha ankommet Amerika ble han ansatt ved IFS i stedet.⁹⁵

⁹⁴ Jay 1996: 92

⁹⁵ Jay 1996: 90

Siden Fromm derfor var et nyere medlem ved IFS, skulle man nesten trodd han ikke passet like godt inn med resten av Frankfurterskolen. Men selv om Fromm manglet Horkheimers og Adornos formelle skolering i filosofi, utviklet han allikevel et lignende filosofisk standpunkt i forhold til sannhet og kontekst, og var dessuten både jødisk og marxist. På andre punkter var han allikevel forskjellig, slik som at han var sterkere preget av sin religiøse oppvekst, og hadde et menneskesyn mer likt Martin Buber.⁹⁶ Men selv om Fromm definitivt hadde sitt eget særpreg, var han stort sett enig med Frankfurterskolens filosofiske hovedpoeng. I Fromms arbeid finner vi derfor et lignende kritisk blikk, og en sensitivitet for hvordan samfunn og kultur preger menneskets psykologi.

Det ambisiøse forsøket på å opprette en syntese mellom Freuds psykologi og Marx historiske materialisme, ble påbegynt av Fromm allerede før flukten fra Frankfurt. I et essay publisert i 1932 forsøker Fromm å sette retningslinjene for det han kaller en analytisk sosial psykologi, samtidig som han konfronterer de utbredte holdningene om prosjektets umulighet.

Et av de første problemene Fromm sto overfor var om det overhodet var mulig å overføre en teori for individets psyke til å kunne si noe meningsfullt om samfunnet i sin helhet. Fromm var helt enig i at en gruppe alltid vil bestå av individer med ulik psykologi, og at det ikke finnes en enhetlig samfunnssjel som kan analyseres. Samtidig mente Fromm at individets psyke ikke kan forstås som et lukket system, at vi alltid vil formes av våre relasjoner til andre samfunnsmedlemmer, og indirekte preges av sosioøkonomiske forhold som danner rammene for vår samhandling. Selv om vi ikke kan si noe direkte om en felles samfunnsmentalitet, kan vi derfor allikevel se etter fellestrekk for hvordan samfunn og klasse former individers psyke.⁹⁷

Fordi et samfunn alltid består av individer, og individene alltid er en del av et samfunn, mente Fromm at det ville vært unaturlig å trekke en skarp linje mellom psykologi og sosiologi. De to fagfeltene vil alltid være nødt til å overlape på visse punkter, og denne overlappingen vil bare være nyttig for en mer helhetlig forståelse av mennesker.⁹⁸ Når psykoanalytikere allikevel velger å overse sosioøkonomiske faktorer, skyldes det ifølge Fromm et par grunnleggende misforståelser som har oppstått grunnet psykoanalysens terapeutiske karakter. I stedet for å forstå menneskets psykologi som et resultat av det instinktive apparatets tilpasning til den sosiale virkeligheten, blir psykologiske fenomener forstått analogt med de neurotiske lidelsene som behandles.⁹⁹

Dette blir først et problem når nesten alle pasienter som oppsøker psykoanalytisk terapi er relativt velstående samfunnsmedlemmer fra lignende sosial bakgrunn. Fordi de alle formes likt av de samme økonomiske og kulturelle faktorene, vil det bare være uregelmessige og

⁹⁶ Jay 1996: 91

⁹⁷ Erich Fromm, *The Crisis of Psychoanalysis*, Newburyport 2014: 88

⁹⁸ Fromm 2014: 87

⁹⁹ Fromm 2014: 89-90

dysfunksjonelle familieforhold som skiller mellom pasientene, mens de kulturspesifikke trendene for deres klassementalitet vil fremstå som universale trekk i menneskets psykologi.

Konsekvensene er dermed tosidige. For det første ignorerer de fleste psykoanalytikerne effekten av sosial og kulturell innvirkning. De antar at barnets psyke formes gjennom dets relasjoner til familien, hvilket er korrekt, men tenker også at størsteparten av utviklingen foregår før barnet tar del i samfunnet. Dette er selvsagt feil ettersom familien også er en del av samfunnet, og overfører enkelte kulturelle ideer og verdier knyttet til klasse og kultur.¹⁰⁰

For det andre blir effekten av spesifikke samfunnsforhold misforstått som en del av den universale menneskelige tilstanden. Det verste eksempelet på dette er ifølge Fromm Ødipuskomplekset, som han anser som et eksklusivt trekk ved patriarkalske samfunn.¹⁰¹ Fromms standpunkt her er strekt influert av Robert Briffaults teori om matriarkalske samfunn, som inspirerte ham til å forestille seg hvordan en helt annen familiedynamikk kan eksistere i andre kulturer, og bidro tidlig til å skape litt avstand mellom Fromm og Freud.¹⁰²

Fromm plukket derfor vekk enkelte deler av psykoanalysen som han anklaget for å være feilaktige konklusjoner farget av borgerskapets etnosentrisme, mens han samtidig forble en ivrig tilhenger av Freuds grunntanker om underbevisstheten og libido. Slik Fromm så situasjonen, ville det ikke være noe reelt hinder for å overføre psykoanalysens metodikk til en videre sosial teori, så lenge disse feilene oppklares. Den mest interessante sosiale teorien for Frankfurterskolen var selvsagt Marx' historiske materialisme, hvilket bringer oss til Fromms andre problem; den tilsynelatende umulige foreningen av to helt forskjellige teorier.

4.2. Foreningen av Marx og Freud

Freud var mannen som sidestilte sitt arbeid med Copernicus og Darwin, og erklærte at mennesket ikke er herre i sitt eget hus, at selv våre innerste tanker er utenfor vår kontroll og styres av irrasjonelle underbevisste lyster.¹⁰³ Kan dette perspektivet virkelig forenes med Marx' teori om materialistiske maktforhold og politisk frigjøring? Marx så mennesket som produkter og produsenter av ytre økonomiske forhold; en prosess proletariatet kunne ta kontroll over dersom de utviklet en selvbevissthet. Freud så mennesket som slaver av en underbevisst intern natur, og oppfordret sine pasienter å tilpasse seg samfunnet; tilsynelatende det motsatte av å gå til revolusjon.

Historisk materialisme og psykoanalyse ser derfor ut til å være totale motpoler, men skal vi tro Fromm er ulikhetene rent overfladiske, mens de underliggende likhetene er mer

¹⁰⁰ Fromm 2014: 89

¹⁰¹ Fromm 2014: 90

¹⁰² Jay 1996: 95

¹⁰³ Sigmund Freud, *A General Introduction to Psychoanalysis*, 2014:

<http://www.gutenberg.org/files/38219/38219-h/38219-h.htm> [Forelesning 18]

interessante. På samme måte som Horkheimer gjorde i *Dämmerung*, framhever Fromm hvordan marxismen i likhet med psykoanalysen er basert på «earthly life and needs» i stedet for abstrakte ideer.¹⁰⁴ Forskjellene i menneskesynet er kanskje heller ikke så store når begge mener menneskets styres av forhold utenfor vår kontroll, enten det er underbevisstheten eller økonomien. Videre argumenterer Fromm for at de to teoriene bare er uforenlige dersom vi godtar Bertrand Russels forenklete fremstilling, hvor marxismen og psykoanalysen ansees som konkurrerende psykologiske teorier fordi Freud bare ser kjærlighet mens Marx ser penger.¹⁰⁵

Denne kategoriseringen er selvsagt feilaktig, og særlig når det gjelder Marx. Penger, eller profittmaksimering som menneskets drivkraft, er enda et eksempel på en kulturell trend i kapitalismen. Ifølge Fromm er «the acquisitive drive» et eksempel på en normalisert og utbredt form for tilfredsstillelse av narsissistiske impulser for anerkjennelse. Dette er ikke et universalt trekk ved samfunnet slik Marx forstår det, men en del av det kapitalistiske samfunnet han ønsker å fjerne.¹⁰⁶ Dessuten bør det sies at marxismen ikke kan forstås som en motstridende psykologisk teori, når marxisme ikke er en psykologisk teori. Marx gikk aldri inn i dybden på menneskets psyke, men underforstått i hans arbeid er tanken om at menneskets deltagelse i økonomien skyldes naturlige behov knyttet til overlevelse. Det hadde derfor vært riktigere å si at menneskets drivkraft i marxismen, er søken etter selvoppholdelse gjennom tilgjengelige alternativer i den sosioøkonomiske virkeligheten.

Russels framstilling av psykoanalysen er mindre problematisk, men heller ikke problemfri. Det er riktig at Freud ser *libido*, og dermed også følelser, som menneskets primære motivasjonsfaktor. Men selv om lyster, deriblant kjærlighet, fungerer som menneskets grunnleggende drivkraft, må menneskets naturlige behov filtreres gjennom realitetsprinsippet. Søken etter lykke her og nå blir ofte satt til side for enda større lykke i fremtiden, eller for å forhindre verre ubehag.¹⁰⁷ Dermed er det mer riktig å si at også Freud ser menneskets drivkraft som tilfredsstillelsen av indre lyster, libido, filtrert gjennom den sosiale virkeligheten for selvoppholdelse.

Fromm foreslår derfor at de to teoriene ikke er motsetninger, men speilvendinger som gransker samhandlingen mellom mennesket og natur fra motsatt perspektiv. Mens Marx ser hvordan økonomien blir til i samhandling mellom mennesket og ekstern natur, ser Freud hvordan ideologi formes gjennom samhandling mellom samfunn og intern natur. I stedet for å kontrastere historisk materialisme, mener Fromm derfor at psykoanalysen heller utfyller marxismens blindsoner om hvordan intern natur former menneskelig handling på samme måte som ekstern:

¹⁰⁴ Fromm 2014: 87

¹⁰⁵ Fromm 2014: 91

¹⁰⁶ Fromm 2014: 92-93

¹⁰⁷ Fromm 2014: 85

In many instances, to be sure, historical materialism could provide the right answers without any psychological presuppositions. But only where ideology was the immediate expression of economic interests; or where one was trying to establish the correlation between economic substructure and ideological superstructure. Lacking a satisfactory psychology, Marx and Engels could not explain how the material basis was reflected in man's head and heart.¹⁰⁸

Resten av essayet bruker Fromm på å illustrere dette poenget ved å vise til hvordan «libidinal ties» gjør det mulig å opprettholde et stabilt minoritetsdiktatur.¹⁰⁹ Hovedårsaken slik Fromm forklarer det, er at relasjonen mellom faren og barnet overføres til individet og den herskende klassen.¹¹⁰ Mennesker er tilpasningsdyktige, og så lenge vi fortsetter å leve i et samfunn og en økonomi basert på mindretallsstyre, vil vi derfor fortsette å tilpasse oss, utvikle aksept for, og reprodusere de samme sosioøkonomiske forholdene. Menneskets libido virker derfor som sosial sement, men det finnes allikevel et bristepunkt. Dersom det ikke er tilstrekkelige utløp for menneskets naturlige drifter i samfunnet, vil menneskets libido miste sin tradisjonelle rolle og se etter nye måter å styre samfunnet på. Da vil menneskets indre psyke bli dynamitt, og ikke sement.¹¹¹

Kort oppsummert kan vi derfor si at det ikke er noe reelt hinder i veien for å forene psykologi og sosiologi hvis man oppklarer Freuds misforståelser. Det er heller ikke noe hinder i veien for å forene Marx med Freud så lenge man har tilstrekkelig forståelse for de to teoriene. Derimot er det absolutt psykologiske hindringer i veien for en kommunistisk revolusjon, men heller ikke disse hindrene er uoverkommelige, og med psykoanalysen har Frankfurterskolen endelig nøkkelen til å forstå begrensningene ved klassesystemets stabilitet. Psykoanalysen var derfor den manglende puslebiten Horkheimer hadde vært på jakt etter helt fra instituttets tidligste år. Med økt kjennskap til menneskets psykologiske behov, og hvordan drivkrefter som kjærlighet, angst og tillit former forholdet til overklassen, hadde Horkheimer endelig kjennskap til alle faktorene for samfunnsutviklingen han ønsket å granske.

5. Analysen av Nazismen

Frankfurterskolens første år i Amerika var en hektisk periode preget av tilpassing og tilvenning i den fremmede kulturen. I 1936 publiserte IFS allikevel resultatene av sin første store forskningsprosess etter ankomsten i Amerika. Slik forfatterne selv innrømmer i den engelske oppsummeringen, er arbeidet uferdig og noe improvisatorisk av natur grunnet de

¹⁰⁸ Fromm 2014: 94

¹⁰⁹ Fromm 2014: 96

¹¹⁰ Fromm 2014: 96-97

¹¹¹ Fromm 2014: 98

utfordrende omstendighetene,¹¹² men teksten fungerer allikevel som en god primærkilde på Horkheimers teoretiske standpunkt ved midten av 30-tallet.

Prosjektet gikk under tittelen *Studien über Autorität und Familie*, og var slik navnet antyder, et forsøk på å granske sammenhengen mellom autoritet i samfunnet og primærsosialisering i familien. Prosjektet var dermed også en videreføring av Fromms analytiske sosiale psykologi, det vil si en granskning av hvordan sosiale trender og utformingen av individuell psyke påvirker hverandre. Det skal også sies at Frankfurterskolen nok en gang unngår å diskutere nazismen direkte ved å analysere autoritet som et mer generelt konsept, men i dette tilfellet er det ikke lenger noen tvil om at de har nazismen i kikkerten. I 1936 hadde allerede medlemmer av Frankfurterskolen, slik som Herbert Marcuse, henvendt seg direkte til fascismens framvekst, hvilket han anså som en organisk overgang fra det liberale samfunnet og den historiske «privatisasjon of reason».¹¹³ Disse poengene, som vi skal se, blir gjentatt under Horkheimers teoretiske bidrag i forskningsprosjektet om mer generell autoritær utvikling.

5.1. Studien über Autorität und Familie

Kultur, er ifølge Horkheimer et biprodukt av sosialt arbeid, det vil si arbeid som tilfredsstiller samfunnets økonomiske behov. Som oftest oppstår kultur med et produktivt rasjonelt mål i tankene, og har ofte en positiv effekt tilbake på samfunnets økonomiske kapasitet. Den store vitenskapelige fremgangen i moderne tid, er det ypperste eksempelet hittil for hvordan kulturell utvikling kan fremme menneskets mulighet for økonomisk vekst. Samtidig mener Horkheimer at kultur og tradisjoner ikke alltid har en positiv effekt på samfunnet, for dersom samfunnet brytes ned, og trenger en reorganisering; “then these traditional conceptions and other modes of behavior can become a hindering, even a destructive force”¹¹⁴

Som Horkheimer poengterte i *Dämmerung*, kan kulturelle produkter fortsette å ha innflytelse i samfunnet selv om samfunnet endres til et punkt hvor den praktiske verdien går tapt.

Knytter vi dette poenget til Marcuses bidrag til instituttet, om hvordan fascismen vokste frem fra bestående kulturelle strukturer, kan vi spekulere oss frem til det følgende: Nazismen, slik Horkheimer forstår den i 1936, er trolig en destruktiv kraft som vokste frem fra bestående kulturelle konsepter, fordi en fundamental rekonstruering av samfunnet ble forhindret av tomme tradisjoner som hadde mistet sin mening.

Videre har Horkheimer et veldig interessant perspektiv på den individfokuser filosofien som har preget den moderne virkelighetsforståelsen helt siden Descartes. Skulle vi trodd den

¹¹² Max Horkheimer et al, *Studien über Autorität und Familie*, 1936: 899

<https://archive.org/details/HorkheimerEtAlAutoritatUndFamilie/page/n453/mode/2up>

¹¹³ Jay 1996: 115

¹¹⁴ Max Horkheimer et al 1936: 903

almene historieoppfattelsen, har vi omfavnet denne filosofien og utviklet større frihet nå enn noen gang tidligere. Men for Horkheimer og resten av Frankfurterskolen, som i dette tilfellet framhever autoritet som en dominerende kulturell kraft i det moderne samfunnet, er det motsatte tilfellet. Dette er fordi filosofien har trukket seg innover i subjektet, og har spredd en veldig spesifikk forståelse av frihet som inneholder en iboende aksept av autoritet:

It postulates an abstract individual in isolation alike from nature and society, which appear as external to his essence. (...) These philosophical systems make the external world, like humanity, an abstraction, and man's relation to it something fatalistic and unalterable.¹¹⁵

Her refererer Horkheimer til den moderne rasjonelle tradisjonen som skapte opplysningstiden og formet vår modernitet. Dette er også den same filosofiske tradisjonen som Marcuse kalte privatiseringen av fornuft. Helt siden Descartes kom frem til at det eneste han ikke kunne tvile på var at han tvilte, har filosofiens forsøk på å nå sannhet vært sentrert rundt individets indre fornuft, mens omverden rundt har blitt vage kulisser man ikke kan begripe helt sikkert.

Siden den moderne filosofien er bygget på et skarpt skille mellom subjekt og objekt, mener Frankfurterskolen at frihetskonseptet har blitt begrenset til den rent negative friheten fra, uten noe krav på ytre frihet til. Moderne mennesker er fri til å tenke og gjøre som vi vil helt personlig, men kan ikke påvirke omverdenen rundt seg, og er ikke fri til å bli hørt når de forlanger respekt. Nødvendigheten av selvkontroll, lydighet og disiplin, er derfor assosiert med den individuelle friheten helt fra starten av. Dette betyr at «recent authoritarian views», ikke representerer et fullstendig skifte fra den liberale filosofien, men en fremheving av eksisterende tankemønstre.¹¹⁶

Slik vi også gjennomgikk i analysen av *Dämmerung*, betyr dette at de sosioøkonomiske forholdene i samfunnet avbildes som objektive og uforanderlige. Selv om dagens mennesker prinsipielt er likeverdige og like frie, er vi derfor fremmedgjort fra samfunnet, og stadig nødt til å tilpasse oss og underkaste oss forhold vi ikke har noen kontroll over. En moderne fabrikkarbeider trenger ikke å underkaste seg sin arbeidsgiver fordi han forstår fabrikkeieren som et overlegent individ, men han må like fullt godta hans autoritet grunnet nødvendigheten av arbeid innenfor den samfunnsmessige realiteten rundt dem.¹¹⁷

Fordi de ujevne maktforholdene ikke uttrykkes like direkte, mener Horkheimer at “institutions of authority frequently continued even when they were historically antiquated.”

¹¹⁸ Derfor sier Frankfurterskolen at vi har endt opp med et irrasjonelt styre, som kulturen fortsetter å lære oss å støtte, selv når samfunnets styre kun representerer interessene til en liten maktelite. Allikevel tar Horkheimer en viss avstand fra fullstendig anarki. Han spesifiserer at vi fremdeles trenger en fornuftig autoritet for å forhindre en tilbakegang til

¹¹⁵ Horkheimer et al 1936: 904

¹¹⁶ Horkheimer et al 1936: 904

¹¹⁷ Horkheimer et al 1936: 905

¹¹⁸ Horkheimer et al 1936: 905

barbari, men at den dominante autoriteten på 30-tallet er skadelig, fordi den er basert på utdaterte tradisjoner som står i veien for humanistisk progresjon.¹¹⁹

Denne utviklingen er selvsagt også knyttet til den psykologiske effekten av familien, hvor det er faren i det partitaktiske samfunnet som sikrer mat på bordet. I møte med faren, som er større, sterkere, klokere og rikere, lærer barna seg å respektere autoritet.¹²⁰ Moren, som er avhengig av farens økonomiske aktivitet, og tradisjonelt utestengt fra offentlig samfunnsdeltagelse, er enda mer fremmedgjort og respektfull overfor de ytre forholdene hun ikke har kontroll over. Gjennom foreldrene blir barna dermed kjent med deres egen maktesløshet overfor samfunnets autoritet, og denne opplæringen av den autoritære personlighetstypen, er slik Horkheimer konkluderer, et relativt konsekvent trekk ved det moderne samfunn, som ikke har endret seg i takt med økonomisk og kulturell utvikling.¹²¹

5.2. Endringer i det Dialektiske Historiesynet

I forhold til *Dämmerung*, kan det se ut som at Horkheimer ikke har gjennomgått noen stor teoretisk forvandling i løpet av de første årene i eksil. Horkheimers bidrag til forskningsprosjektet var for det meste en gjentakelse av *Dämmerungs* kritikk. Fra kapittel 1 er vi allerede godt kjent med Horkheimers syn på kulturelle ideer som varer lengre enn deres relevante samfunnsfunksjon, og den undertrykkende effekten av samfunnets objektive framstilling. Heller ikke sammenligningen mellom fascismen og kapitalismen er tegn på noen stor utvikling. Grunnet Frankfurterskolens marxistiske perspektiv, var de hele tiden kritiske til autoritære tendenser under det kapitalistiske systemet, og det var en naturlig overgang for dem å sammenligne fascismen med det bestående autoritære systemet de allerede hadde kritisert i årevis.

Det som er nytt, er et par ekstra poeng Horkheimer fletter inn med det teoretiske rammeverket han viderefører. Tydelig influert av Fromm, har Horkheimer begynt å vektlegge samfunnets refleksjon i nære familierelasjoner, men enda mer interessant er hans perspektiv på filosofihistoriens rolle i utviklingen av den moderne mentaliteten. Kritikken av kapitalismens mentalitet er kanskje ikke ny, men dens tilknytning til eldre filosofi ble ikke framhevet på samme måte i *Dämmerung*. Til forskjell fra tidligere kritikk av vitenskap, religion, og nasjonalisme, hvor Horkheimer pekte på hvordan meningen hadde godt tapt innenfor kapitalismen, mente han i dette tilfellet at den moderne filosofien hadde et iboende problem, som ikke var forårsaket av, men snarere smittet over på kapitalismen.

Selv om kritikken da ikke er endret i særlig stor grad, er inkorporeringen av Marcuses kritikk et tegn på et større perspektivskifte. Husk at Horkheimers akademiske karriere startet som en reaksjon på samfunnets manglende evne til å leve opp til opplysningens framskrittsideal. Til å

¹¹⁹ Horkheimer et al 1936: 905

¹²⁰ Horkheimer et al 1936: 906

¹²¹ Horkheimer et al 1936: 907

begynne med var Horkheimer derfor ikke kritisk til opplysningsfilosofien, men kapitalismen, som ble forstått som en tilbakegang av opplysningens progresjon. Selv om *Dämmerung* inneholder kritikk av individualisme, mens kollektivismen heves frem som den eneste frie ideologien, ble opplysningstiden nesten eksklusivt fremstilt som en progressiv frigjøring fra middelalderens mørke århundrer. I *Dämmerungs* aller første aforisme ble tross alt vitenskapens opprør mot kirkes makt avbildet som en rollemodell for kommunismen.¹²²

Horkheimers kritikk av den moderne filosofitradisjonen, er derfor et ganske signifikant brudd med tidligere filosofi, og markerer begynnelsen på en ny historieforståelse som blir mer utdypet i *Opplysningens Dialektikk*. Slik Horkheimer skrev i *Dämmerung*, så han historien som en dialektisk prosess hvor et hvert steg fremover trues av ennå større tilbakegang. Historien slik han oppfattet den tok et steg frem med opplysningstiden, og to steg tilbake under kapitalismen. Men i dette tilfellet var det opplysningen, selve frigjørelsesakten, som bar med seg et aspekt av undertrykkelse, som igjen skapte behovet for ny frigjøring. I *Studien über Autorität und Familie*, kan vi derfor allerede se tendenser til det mer sykliske historiesynet som blir tydeligere presisert i Horkheimers senere arbeid.

6. Utvikling Under Andre Verdenskrig

Med *Studien über Autorität und Familie* har vi gjennomgått noen tidlige tegn på endringer i Frankfurterskolens teori. IFS fortsatte arbeidet med å analysere nazismen i flere år, og det var under denne perioden at Frankfurterskolen virkelig utviklet sin kritiske filosofi, og huskes som en samlet skole for marxistisk tenkning. Hadde dette vært en større avhandling, ville det særlig vært relevant å gjennomgå Herbert Marcuses bidrag til den filosofiske veksten i disse årene, men vi har allerede gått gjennom noen hovedtrekk ved Frankfurterskolens filosofi i første kapittel. Utviklingen i Horkheimers teori, som tross alt er oppgavens hovedfokus, blir ikke særlig synlig før begynnelsen 40-tallet.

I stedet for å sette av mer tid til 30-tallets teori vil vi derfor raskt gjennomgå noen begivenheter som markerer en viktig overgang for Frankfurterskolens historiske utvikling, før vi begir oss ut på tekster som *Auotirtarian State* av Horkheimer, og *The Authoritarian Personality* av Adorno. Begge disse tekstene var skrevet under andre verdenskrig, da trusselen for en nazistisk seier og spredning var mest potent, og forårsaket enda mer omfattende endringer i deres filosofi. Men før vi kan fordype oss i mer teori, må vi en siste gang gjennomgå hvordan det kontekstuelle rammeverket rundt arbeidet deres endrer seg.

6.1. Slutten på Frankfurterskolen

¹²² Horkheimer 1978: 17

Dersom vi hopper over årene 1937, og 1938, som fortsatte trenden av å underbygge og videreutvikle Horkheimers filosofi med empirisk forskning, kommer vi til et nytt viktig vendepunkt for Frankfurterskolen. Til forskjell fra de tidligere årene, hvor Frankfurterskolen gransket nazismen samlet under Horkheimers ledelse, var 1939 og 1940 preget av økonomisk usikkerhet, en ny flyttefase, frykten for tysk seier, teoretisk uenighet og splittelse.

Utfordringene som til slutt endte Frankfurterskolen som en samlet bevegelse, startet med en kraftig svekkelse av instituttets finansielle ressurser etter en arvestrid om Hermann Weils formue, og en ustabil økonomisk situasjon med nedgang i investerte aksjer.¹²³ Samtidig var instituttet dypt splittet etter Pollocks kontroversielle teori om statskapitalisme, og Neumanns motforslag i *Behemoth*.

Det hadde hele tiden vært bred enighet innen Frankfurterskolen om at nazismen ikke var et eksklusivt tysk fenomen, men et resultat av en større trend mot totalitarisme som også foregikk i Sovjet og de vestlige demokratiene,¹²⁴ hvilket i stor grad forklarer hvorfor de ofte fokuserte på generell autoritarisme framfor spesifikk tysk nazisme. Spørsmålet som splittet deres teoretiske forståelse, var om nazismen fortsatt var kapitalistisk eller ikke. På den ene siden hadde vi Pollock som mente at politikken hadde tatt over økonomien; at kapitalismens profitt søking ikke lenger var en faktor etter at staten tokk over det frie markedet, og at den styrende klassen i stedet søkte mer direkte makt og politisk innflytelse. På den andre siden hadde vi Neumann som mente det motsatte, at Hitlers tredje rike var en ikke-stat, hvor politikk ikke lenger var en faktor, og svekkelsen av kapitalismens lover og regler gjorde det mulig for den ledende klassen å styre samfunnet direkte etter deres økonomiske interesser bak et tynt skalkeskjul av svulstig folkelig ideologi.¹²⁵

Marcuse og Kirchheimer hadde et mer nøytralt syn på nazismen. I stedet for å foreslå at nazismen var forårsaket av noe stort skifte i maktforholdet mellom kapital og politisk lederskap, mente de at fascismen heller var en naturlig videreutvikling av kapitalismens monopolistiske tendenser, hvor lederne for hæren, nazipartiet og «big business» samarbeidet for å opprettholde makten og videreføre deres kapitalistiske profittsøking gjennom imperialistisk ekspansjon.¹²⁶ Selv om de ikke var fullstendig enige seg imellom, støttet de Neumanns posisjon, og var veldig tydelig på at nazismen fremdeles var et kapitalistisk samfunn styrt etter søkingen av økonomisk gevinst. Horkheimer og Adorno støttet i stedet Pollock. De var selvsagt enige i at nazismen hadde oppstått innen og utviklet seg ut fra kapitalismen i Weimarrepublikken, men mente de økonomiske endringene var store nok til å rettferdiggjøre snakk om en helt ny samfunnsordning.

Det var under disse økonomiske vanskelighetene, og denne konflikten, at flere medlemmer av Frankfurterskolens innerste sirkel forlot instituttet. Fromm var den første som dro, og rakk

¹²³ Jeanette Erazo Heufelder, *Der argentinische Krösus. Kleine Wirtschaftsgeschichte der Frankfurter Schule*, Berlin 2017: 143

¹²⁴ Franz Neumann, Herbert Marcuse og Otto Kirchheimer. "Introduction" i *Secret Reports On Nazi Germany: The Frankfurt School Contribution to the War Effort*, redigert av Raffaele Laudani, 1-23. Princeton, 2013:4

¹²⁵ Laudani 2013: 4-5

¹²⁶ Laudani 2013: 5

ikke en gang å bli innblandet i stridighetene om nazismens natur, men hans avskjed var delvis motivert av separate uenigheter med Horkheimer. Fromm ønsket å publisere instituttets tidligere funn fra den psykoanalytiske granskning av arbeiderklassen i Weimarrepublikken, men resten av instituttet var på dette punktet mer skeptisk til Freud, og ikke like sikre på verdien av deres tidligere psykoanalytiske arbeid.¹²⁷

Neumann, Marcuse og Kircheimer, og senere også Löwenthal, fulgte Fromms eksempel noen år senere. Etter å ha blitt anbefalt av Horkheimer å se etter økonomisk sikkerhet andre steder, fant de jødiske marxistene til slutt en ny jobb som tysklandeksperter for det amerikanske militæret under krigen mot Hitler.¹²⁸ I mellomtiden hadde Horkheimer gitt fra seg IFS offisielle lederstilling til Pollock, og flyttet til California med Adorno hvor de fortsatte analysen av nazismen, denne gangen sponset av «American Jewish Committee».¹²⁹ De to filosofene var fremdeles tett tilknyttet til IFS, og da instituttet flyttet tilbake til Frankfurt etter krigen gikk lederrollen tilbake til Horkheimer igjen. Men selv om IFS overlevde krigen, er det ikke lenger mulig å snakke om Frankfurterskolen som en samlet teoretisk bevegelse etter 30-tallet. Vi vil allikevel fortsette granskningen av den grenen ved Frankfurterskolens filosofi, som ble videreutviklet i California gjennom det tette samarbeidet mellom Adorno og Horkheimer under krigen.

6.2. Theodor W. Adorno

Theodor Wiesengrund Adorno var en brilliant tenker med bred intellektuell interesse, en ledende skikkelse innenfor IFS i instituttets senere år, og kanskje den aller mest kjente figuren knyttet til Frankfurterskolens filosofi. Som de fleste andre marxistene ved Frankfurterskolens innerste sirkel, var Adornos teori også sterkt inspirert av Marx, Hegel og Freud. I likhet med Weil og Horkheimer var han dessuten sønnen av en assimilert jødisk handelsmann. Enda mer interessant for å forstå Adornos oppvekst, var allikevel den italienske morsiden av familien. Adornos mor var en tidligere sangerinne, og hans ugifte tante var en suksessfull konsertpianist.¹³⁰ Adorno utviklet derfor en sterk lidenskap for musikk, som kom til å dominere de tidligste årene av hans akademiske karriere. Selv etter at Adorno offisielt ble ansatt ved IFS i 1938, hvor han bidro til instituttets filosofisk analyse av nazismen, fortsatte han å jobbe med musikalske sideprosjekter, og var minst like mye en kunstnerisk musikkteoretiker som en akademisk samfunnsfilosof. I denne avhandlingen, er det allikevel Adornos arbeid innen sosiologi, psykologi, og filosofi som er mer relevant.

I 1924, i den unge alderen av 21 år, hadde Adorno allerede skrevet ferdig sin doktoravhandling om Husserls fenomenologi.¹³¹ Akkurat som Horkheimer, hadde Adorno

¹²⁷ Jay 1996:112

¹²⁸ Laudani 2013: 3

¹²⁹ Martin Jay, *The Jews and the Frankfurt School: Critical Theory's Analysis of Anti-Semitism*, *New German Critique* 19, 137-149, 1980: 141

¹³⁰ Jay 1996: 42

¹³¹ Jay 1996: 43

også studert psykologi i tillegg til filosofi ved Goethes Universitet i Frankfurt, hvor de to filosofene først møttes. Den formelle opplæringen ved universitet, var allikevel ikke like sterkt utslagsgivende for Adornos filosofi som den uformelle opplæringen av Siegfried Kracauer, hvor de fordypet seg i Kants *Kritikk av den rene fornuft*. Det var under dette arbeidet at Kracauers skepsis for lukkede systemer og fokus på det bestemte fremfor det universale, smettet over på den unge lille filosofen.¹³²

Etter å ha fullført studiene sine dro Adorno til Wien, hvor han skrev for et avantgardetidsskrift, og fikk musikalsk trening i komposisjon og pianospilling mellom 1925 og 1928. Ved slutten av 20-tallet dro han tilbake til Frankfurt, og i 1931 ble han invitert inn i diskusjonsgruppe hvor han på ny møtte Horkheimer.¹³³ Adorno ble allikevel ikke et offisielt medlem av IFS før de to møttes på ny i New York noen år senere, men han beholdt kontakten med flere av instituttets medlemmer i løpet av 30-tallet, og hadde allerede en god forståelse for, og var sterkt enig i Horkheimers tidlige filosofi. I et brev til Löwenthal i 1934, hadde Adorno følgende å si om *Dämmerung*:

I have read the book several times with the utmost precision and have an extraordinary impression of it. I already knew most of the pieces; nonetheless, in this form everything appears entirely different; above all, a certain broadness of presentation, which earlier had annoyed me in single aphorisms, now seems obvious as a means of expression—exactly appropriate to the agonizing development of the capitalist total situation whose horrors exist so essentially in the precision of the mechanism of mediation. (...) As far as my position is concerned, I believe I can almost completely identify with it—so completely that it is difficult for me to point to differences. As new and especially essential to me, I would like to mention the interpretation of the problem of personal contingency against the thesis of radical justice, and in general, the critique of static anthropology in all the pieces. Something to discuss would perhaps be the general relation to the Enlightenment.¹³⁴

Meget interessant her er Adornos siste bemerkning, hvor han uttrykker interesse for å granske opplysningens rolle innen Horkheimers omfattende kritikk av kapitalismens totalitære utvikling. Men det mest relevante med dette brevet i vår sammenheng, er at Adornos filosofiske utgangspunkt ved midten av 30-tallet, ifølge Adorno selv, var nærmest identisk med Horkheimers tidlige filosofi. Selvsagt hadde begge tenkerne individuelle trekk, og som vi allerede har sett litt på, rakk Horkheimer å gjennomgå noen små forandringer før Adornos ansettelse i 1938. Men alt i alt kan vi anta at det ikke var noen betydelige forskjeller i deres helhetlige virkelighetsforståelse da de ankom California i 1940, og at de begge gikk gjennom lignende filosofisk utvikling fra det samme utgangspunktet ved starten av 40-tallet.

¹³² Jay 1996: 42

¹³³ Jay 1996: 43-44

¹³⁴ Theodor Adorno til Leo Löwenthal, Juli 6, 1934, Utdrag fra, *The Dialectical Imagination : A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*, av Martin Jay, (Berkeley: University of California Press, 1996): 74

6.3. Opplevelsen av Andre Verdenskrig i Adornos Brev

Den viktigste faktoren som preget Frankfurterskolens filosofi på 40-tallet, og som trolig også forårsaket deler av instituttets finansielle problemer til å begynne med, var andre verdenskrig. I Horkheimers tidlige filosofi hadde han forestilt seg en gradvis overgang til et totalitært mareritt under en autoritær kapitalistisk stat, men under krigen ble de to filosofene konfrontert med muligheten for en bråere overgang gjennom Hitlers potensielle seier, og den eventuelle globale spredningen av nazismens innflytelse og ideologi. I Adornos brevutveksling med foreldrene, hvor vi får et sjeldent innblikk i filosofens private liv og tanker, er det tydelig at han var dypt preget av konflikten, og fryktet det han til tider anså som en helt uunngåelig fascistisk verdensordning.

Ved starten av krigen, like før invasjonen av Polen, var Adorno og Horkheimer, med deres koner Gretel Adorno og Rose Horkheimer, og deres gode venn Pollock, på ferie i Bar Harbour, en liten kystby i Maine. I et av parets mange brev til Adornos foreldre, skrev Theodor og Gretel Adorno, at de spent fulgte med på situasjonen i Europa, men at de fremdeles ikke trodde det ville bli noen krig.¹³⁵ Noen få dager senere starter offisielt andre verdenskrig, og Adorno deler sin umiddelbare reaksjon med foreldrene i det neste brevet etter å ha kommet hjem igjen til New York.

Hans første tanker om krigen er for det meste preget av sjokk over det han omtaler som et unaturlig brudd med historiens rasjonelle fremgang, en meningsløs krig, og et fullstendig irrasjonelt valg av Hitler.¹³⁶ I deler av brevet uttrykker Adorno også blandede følelser av skrekk og lettelse. "We are now left with our theory as the disgraced Hebrews, but those Hebrews who turned out to be right", skriver Adorno, men fortsetter med å understreke at det allikevel er helt feil å hylle fredsfronten mot Hitler.¹³⁷ Med andre ord reflekterer Adorno nesten helt umiddelbart over hvordan krigen vil endre deres status som jøder. Det er nå tydelig at «vi», som i landsforviste jøder, hadde rett i at Hitler var en gal mann, og at «vi» ikke har gjort noe for å fortjene å bli kastet ut av landet. Samtidig er Adorno også klar over hva krigen betyr innenfor en større historisk kontekst:

One had hoped for this war a thousand times, but, now that it has become real, all that remains is naked horror: as if a terrible black funnel had opened, and is now sucking everything in. The fact that humanity has come far enough to wage such a war, but not far enough for such a war to be unnecessary, is cause for nothing short of absolute despair.¹³⁸

¹³⁵ Theodor Adorno og Gretel Adorno til Oscar Alexander Wiesengrund og Maria Calvelli-Adorno della Piana, August 28, 1939, i *Letters to His Parents*, Redigert av Christoph Godde (Oxford: Polity Press, 2006): 15

¹³⁶ Adorno til Foreldre, September 8, 1939: 16-17

¹³⁷ Adorno til Foreldre, September 8, 1939: 16

¹³⁸ Adorno til Foreldre, September 8, 1939: 18

Utenom det umiddelbare sjokket i september, er det allikevel lite som tyder på at krigen hadde noen umiddelbar stor effekt på Adorno de første månedene. I resten av året var tonen fremdeles ganske alminnelig, og brevenes fokus var for det meste helt hverdagslig. Men Adorno var hele tiden skeptisk til de alliertes håndtering av krigen, og deres vilje til å beseire fascismen. Til å begynne med, ga Adorno bare uttrykk for disse bekymringene gjennom små spøkefulle bemerkninger, slik som at Daladier og Chamberlain “still convey the impression that they are afraid of harming a hair on Herr Hitler’s head.”¹³⁹ Men i februar året etter, når «phony war» perioden hadde foregått en stund, hvor begge partene i krigen nølte med å gå direkte til angrep på hverandre, begynte Adorno for alvor å frykte en fascistisk spredning.

Som nevnt tidligere mente Frankfurterskolen hele tiden at fascismen var et resultat av en internasjonal trend, og ikke et unikt tysk fenomen. Resten av den vestlige verden hadde de samme underliggende tilbøyelighetene til å godta den nasjonalistiske retorikken og autoritære staten. En tysk seier kunne derfor være gnisten som satte fyr på en svært brannfarlig verden; en inspirasjon for imitasjoner av den tyske modellen og fråtseriet i antisemittisme og annen minoritetsdiskriminering. Dersom man godtok Frankfurterskolens teori om at fascismen er det neste naturlige steget for kapitalismen, ville en stillestående krig hvor Hitler ikke ble beseiret raskt nok, i praksis oppnå den samme ideologiske spredningen ved at fascistiske bevegelser oppstår og øker i popularitet av seg selv. Slik Adorno selv presiserer til foreldrene i 1940, er han derfor overbevist om at de ikke er trygge i USA: “the barbaric semi-civilization of this country will spawn forms no less terrible than those in Germany”.¹⁴⁰

Brevene fra Adorno under denne perioden får nesten et surrealistisk preg etter hvert som Adorno føler seg mer og mer truet av den globale historiske utviklingen. Fordi det er lite man kan gjøre rent praktisk for å beskytte seg mot den teoretiske muligheten for verdensomfattende nazisme og jødeforfølgelse, fortsetter Adorno å leve og dele detaljer fra sin relativt ordinære hverdag med foreldrene, samtidig som han fletter inn sine dommedagsprofetier. I et av Adornos dystreste brev var han så skråsikker på sjansen for amerikansk fascisme, at han stiller spørsmålsteget ved om det overhodet var noe poeng i å flykte fra Hitlers tredje rike:

I consider the solution dreamt of by WK,¹⁴¹ namely that the Jews could still mingle with the others, out of the question. It is too late; the business has taken on the character of catastrophe. Essentially, I am convinced that one is hopelessly trapped, regardless of where one may be. And it was this conviction that was the root of my resistance against emigration – first my own, and then yours. If one is definitely going to be struck dead, I thought, then at least in the place where one belongs most, according to one’s whole nature and the character of one’s insights. The only chance to

¹³⁹ Adorno til Foreldre, September 13, 1939: 20

¹⁴⁰ Adorno til Foreldre, Februar 12, 1940: 41

¹⁴¹ WK er en forkortelse for Wildschweinkönig (Vildsvinkongen), Adornos kallenavn på faren Oscar Wiesengrund

survive the horror, and by no means one that I rate highly, is for fascism to collapse in Germany before it breaks out here.¹⁴²

I februar 1940 skriver altså Adorno til foreldrene at de essensielt er fortapte uansett hva de gjør, med mindre Tyskland taper krigen fort nok. Vi har allikevel ikke nådd bunnpunktet i Adornos pessimisme før midten av 1940. I februar mente Adorno fremdeles at det var en lav mulighet for å overleve krigen, men 20. mai 1940, etter at nazistene hadde startet den vellykkede invasjonen av Frankrike, vurderte Adorno krigen som tapt.¹⁴³ Under denne perioden av krigen, hvor nazistene tilsynelatende hadde vunnet i vest, og ennå ikke godt til krig i øst, var Adorno under oppfattelsen av at alle mulige fiender av Hitlers regime, hvilket inkluderte ham selv, hans kone, foreldre, og de fleste andre innen hans sosiale krets, kom til å lide en brutal død under global fascisme. I et brev skrevet en ukes tid senere, den 28. Mai, deler Adorno noen sine mørkeste fremtidsanskuelser når han understreker at han ikke har noen illusjoner om å overleve, og at det i så fall ikke ville vært et liv, kun en konstant kamp for overlevelse:

A further consolation, (...), is Max, who will stand by us through thick and thin, and entertains the hope that one will perhaps find some hiding-place after all to survive the end of the world – for that is what it is, I have no illusions. To survive not purely to cling to life at all costs, although that is an interest too, but in order at least to secure some of our insights, which might in future times prove not entirely worthless for humanity. Our own lives are unlikely to last that long – in fact I imagine them as a permanent flight from danger.¹⁴⁴

I tillegg til at dette sitatet framhever Adornos pessimisme under krigens mørkeste tid, er det også relevant av to andre grunner. For det første referer Adorno til Max, altså Max Horkheimer, som utfra Adornos beskrivelse var noe mer optimistisk til sjansen for å overleve verdens undergang. For det andre knytter Adorno en direkte link mellom historiens utvikling og deres eget arbeid. Som han forklarte i det forrige brevet, datert 20. mai, mente Adorno at situasjonen ikke lenger bare var en verdenskrig, men en kollaps av Vestens kultur. Samtidig mente han også at fascismen, etter å ha tatt over verden, kom til å kollapse av seg selv grunnet seldestruktive motstridende krefter innen bevegelsen.¹⁴⁵

Menneskeheten slik Adorno så den, er derfor ikke i fare for å gå under, men kulturen vil midlertidig forsvinne under en ensidig totalitærisme som ødelegger forbindelsen til fortiden. Grunnen til at Adorno da framhever sitt arbeid som et kall han vil fortsette med selv under et liv på rømmen fra global nazisme, er et ønske om å bevare en forbindelse til antiautoritær kritisk tenkning. Dette henger også sammen med Frankfurterskolens selvbylde som lenken mellom humanistisk tysk historie og fremtidig post-Hitler kultur.

¹⁴² Adorno til Foreldre, Februar 12, 1940: 41

¹⁴³ Adorno til Foreldre, Mai 20, 1940: 50

¹⁴⁴ Adorno til Foreldre, Mai 28, 1940: 53-54

¹⁴⁵ Adorno til Foreldre, Mai 20, 1940: 50

Kulturpessimisme var ikke et nytt trekk ved Frankfurterskolen, og ideen om å forsøke å bevare tidligere kultur var heller ikke helt ny. I 1939 hadde Adorno mer eller mindre foreslått at faren hans burde gjøre akkurat det samme innen sitt eget fagfelt; altså skrive ned all sin kunnskap om vin, for som han skrev allerede da: «this culture is dying out: one should at least hand it down in such a way that it can be taken up again some day.»¹⁴⁶ Det unike med Adornos brev i mai 1940 var tanken om fascismens som et dramatisk brudd med fortiden, i stedet for den gradvise forråtnelsen av kulturen under kapitalismen.

Med ettertidens klokskap er det opplagt at Adorno tok feil. Adorno skjønte dette selv relativt raskt, og kvittet seg med de fleste bekymringene når krigen ikke lenger gikk Hitlers gang. Med amerikansk innblanding i vest, og heftig motstand fra Sovjet i øst, var situasjonen snudd, og selv om Adorno fremdeles var skeptisk til de allierte, kunne han lettet meddele at “Whatever might come later will be affected by the fact that Hitler did not succeed, as much as it may also be affected by the respects in which he did succeed.”¹⁴⁷ Den akutte katastrofen var altså avverget.

Selv om Adornos dødsangst ikke vedvarte så lenge, mener jeg det allikevel kan være nyttig å få et lite innblikk i omfanget av Adornos fortvilelse under krigen. 1940 var et mørkt år for Adorno, hvor han greide å overbevise seg selv om at en gjentakelse av den tyske fascismen ville oppstå i Amerika. I februar var han sikker på at deres sjanse for å overleve var så liten at han og foreldrene nesten like godt kunne blitt værende i Tyskland, og i mai kan det nesten virke som om han har slått seg til ro med sin skjebne, visualisert gjennom ulike scenarioer, og valgt å vie resten av livet sitt til å holde live i den filosofiske tradisjonen han representerte. Det er fullt mulig at Adorno overdrev og overdramatiserte situasjonen til tider, men slik jeg tolker brevene hans, ser det ut til at han oppriktig trodde på sine egne dommedagsprediksjoner, og virkelig forventet seg at nazismens jødeforfølgelse ville kunne nå ham selv på den andre siden av Atlanterhavet.

I Adornos brev skriver han også om perioder med stress og overarbeid som overlapper med hans mørkeste fremtidsanskuelser, slik som brevet 28. mai, hvor stresset førte til fysiske plager som svimmelhet og søvnproblemer.¹⁴⁸ Om frykten for fascismen forårsaket stresset, eller om stress fra overarbeid forårsaket paranoiaen, kan vi aldri vite helt sikkert. Vi kan heller ikke vite nøyaktig hvor mye denne perioden preget Adornos senere filosofi. Men som vi skal undersøke i neste del om *Opplysningens Dialektikk*, er verket preget av en slags form for desperasjon. Det kan virke som om de to filosofene fortsatt forventet seg en slags undergang, og forsøkte å diagnostisere den vestlig kulturelle historien før den fullstendig sluktes opp i totalitarisme. Om ikke noe annet vil Adornos brev fra denne tiden kunne illustrere hvordan han virkelig opplevde nazismen som en reell trussel for menneskeheten,

¹⁴⁶ Adorno til Foreldre, Desember 6, 1939: 24

¹⁴⁷ Adorno til Foreldre, Januar 8, 1942: 80

¹⁴⁸ Adorno til Foreldre, Mai 20, 1940: 50

ikke bare i hans abstrakte filosofi, men også i det hverdagslige, private livet, og hvordan han anså sin kritiske filosofi som en døende kunst det var verdt å bevare for fremtiden.

6.4. Statskapitalisme og Horkheimers Standpunkt under Krigen

Under den samme perioden vi undersøkte i Adornos brev, skriver Horkheimer også noen brev hvor han deler sine filosofiske innsikter. I denne sammenhengen har jeg valgt ut et par eksempler hvor Horkheimer understreker noen av de samme tankene som Adorno om kulturelt forfall og behovet for filosofi. Det første av disse brevene ble skrevet tidlig i 1939 til den amerikanske undervisningsfilosofen Robert Maynard Hutchins, og det andre brevet ble skrevet til Löwenthal sommeren året etter. Et fellestrekk med begge disse brevene, er at Horkheimer fremhever filosofihistoriens rolle, og de lange historiske linjene han mener ledet opp mot nazismen. Til Hutchins peker Horkheimer ut renessansen som utgangspunktet for en filosofisk trend han mener muliggjorde Hitler,¹⁴⁹ og til Löwenthal skylder Horkheimer spesifikt på bruddet med kirken som han tidligere hyllet i *Dämmerung*.¹⁵⁰

Ifølge Horkheimer er hovedårsaken til Vestens kulturelle kollaps at den førmoderne «passionate and unconditional interest in truth», har blitt strippet til et rent mål om suksess.¹⁵¹ Konseptene om Gud og rettferdighet har allikevel ikke blitt forkastet, men i praksis er det bare den rene nytteverdien av suksessfulle ideer som prioriteres. Tenkningen har derfor blitt redusert til en instrumentell veiviser som finner ut hvordan et mål mest effektivt kan nås, mens filosofisk refleksjon om hva som er godt ikke lenger er relevant for målsetningen om menneskelig fremskritt.

Horkheimer mener altså at den idehistoriske årsaken til den vestlige kulturens kollaps, er at den moderne filosofien ga slipp på sannhetsbegrepet da den fjernet Gud som ledene prinsipp for menneskelig moralitet. I denne sammenhengen begynner det å bli klarere hvorfor Adorno så sterkt ønsket å bevare filosofien. Slik Horkheimer forsto det moderne samfunnet, hadde det vokst frem på bekostning av sentrale førmoderne verdier: “You have to pay serious attention as to whether, in the junk the church liquidated, something very valuable was not unintentionally sold dirt cheap: for example, the differentiation between thinking and truth.”¹⁵² Deres bidrag for å forsvare den vestlige kulturen var derfor samtidig et forsvar for filosofiens sannhetspretensjon, fordi: “Only theory, philosophy, thought oriented to the truth, can provide arms against barbarism.”¹⁵³ Mangelen på filosofi og forpliktelse overfor sannhet leder til nazismen. Hitlers taler, slik Horkheimer opplevde dem over radioen, var ikke egentlig ord (som har med sannhet å gjøre), men våpen, brukt av en uvirkelig, nærmest

¹⁴⁹ Max Horkheimer til Robert Maynard Hutchins, 7 Januar, 1939, i *A Life in Letters: Selected Correspondence*, Redigert av Evelyn M. Jacobson og Manfred R. Jacobson (Lincoln: University of Nebraska Press): 143

¹⁵⁰ Max Horkheimer til Leo Löwenthal, 21 Juli, 1940: 163-164

¹⁵¹ Horkheimer til Hutchins, 7 Januar, 1939: 143

¹⁵² Horkheimer til Löwenthal, 21 Juli, 1940: 163-164

¹⁵³ Horkheimer til Hutchins, 7 Januar, 1939: 143

utenomjordisk, naturkraft: «The Word has to do with Truth, but this is a means of war and is part of the gleaming armor of the inhabitants of Mars.»¹⁵⁴

Horkheimer mente altså at det var en organisk overgang fra den første sekulære tenkningen som søkte resultater uten hensyn til høyere mål, til framveksten av kapitalismens rasjonalitet fra den kristendomsstyrte middelalderen, og fram til nazismen hvor distinksjonen mellom tenkning og sannhet er blitt absolutt. Slik Horkheimer også skriver i *Autoritärer Staat* rundt samme tid: “The impotent utterances in the totalitarian state are more dangerous than the most impressive party proclamations under Wilhelm II. (...) Language has always been of more use to them in the struggle for existence than in the expression of truth.”¹⁵⁵

I Horkheimers brev får vi altså en mer utdypet forklaring på det filosofiske grunnsynet, men til forskjell fra Adorno har han ingen dialog hvor han åpent deler sine mørkeste tanker. Nettopp *Autoritärer Staat* er en meget interessant kilde i denne sammenhengen. Teksten er et essay skrevet like etter Walter Benjamins tragiske død, og var ment som en privat hyllest til den avdøde. Noen offentlig publikasjon er derfor ikke tilgjengelig, men en rekke piratutgaver ble publisert i forbindelse med «New Left» bevegelsen på 60/70-tallet, deriblant en engelsk oversettelse i tidsskriftet Telos.¹⁵⁶ Teksten er derfor sterkt knyttet til den konkrete historiske konteksten og innfanger Horkheimers tenkning under fascismens høyeste punkt like før krigen snur. Dette aspektet fører til en unik stemning i teksten sammenlignet med tidligere teori. Mens *Dämmerung* oppildnet advarer mot kommunismens fiender i det Horkheimer forutså som et vendepunkt i menneskehetens historie, er kommunismen i *Autoritärer Staat* slått ned, men fortsatt håpefull i møte mot fascismens tidsalder.

Kortversjonen av *Autoritärer Staat*, er at Horkheimer starter med å gjennomgå Pollocks teori om statskapitalisme og hvordan han mener kommunismen tok feil og mislyktes i å gjennomføre en revolusjon, før han i andre halvdel av teksten argumenterer for at fascismen allikevel har gjort mye av det nødvendige grunnarbeidet for å etablere et sosialistisk samfunn. Det var forventet av Engels at kapitalismen ikke kunne overleve en økonomisk krise, at arbeiderne ikke kunne ansettes ut av fattigdom i fabrikkene på ny, og at sosialisme ville bli det eneste alternativet. Men i stedet for at spenningen mellom klassene løses opp og håndteres, ble den naturlige utviklingen stanset av statelig inngrep, som vedlikeholdt og stabiliserte maktforholdene i kapitalismen ved å fjerne kaoselementet i markedsøkonomien.¹⁵⁷

Det nye samfunnssystemet, som Horkheimer kaller statskapitalisme, er altså en av hovedgrunnene til at noen revolusjon aldri ble en realitet, men i *Autoritärer Staat* framhever Horkheimer også flere andre hindre han mener proletariatet feilet i å overkomme. Noen av

¹⁵⁴ Max Horkheimer til Leo Löwenthal, 21 Juli, 1940: 163

¹⁵⁵ Max Horkheimer, *Authoritarian State*, Telos Press Publishing, 1973: 16

¹⁵⁶ Paul Breines, *Introduction to Horkheimer's "The Authoritarian State"*, Telos Press Publishing, 1973:

<http://journal.telospress.com/content/1973/15/2>

¹⁵⁷ Horkheimer 1973: 3-4

poengene teksten klarest uttrykker, er at makt korrupperer, at frihet og regulering er vanskelig å få til uten at de negerer hverandre, og at ethvert forsøk på frigjøring risikerer å produsere mer undertrykkelse. Horkheimer retter særlig pekefingeren mot proletariatets organisering innen partier og unioner, som han mener prioriterer sin egen makt og innflytelse innen det bestående systemet. I stedet for å gå direkte til angrep på kapitalismen, valgte de store arbeiderorganisasjonene å godta kapitalismens premisser for å sikre deres egen, og deres medlemmers selvoppholdelse. Resultatet ble ifølge Horkheimer at de spredde ideer som var “scarcely distinguishable from statification, nationalization or socialization in state capitalism.”¹⁵⁸

Horkheimer kritiserer også arbeiderbevegelsens ledelse for å sikre sin egen posisjon fremfor frihet og egalitet for alle arbeidere. I stedet for å fjerne eksisterende klasseforskjeller, oppretter de dermed et nytt makthierarki med seg selv på toppen. “Whatever seeks to extend itself under domination runs the danger of reproducing it.”¹⁵⁹ Men denne kritikken er minst like relevant for Sovjets ledelse, som Frankfurterskolen på dette punktet ikke lenger anerkjenner som virkelig marxistisk. Ideelt burde bolsjevikene valgt å gå av etter å ha avskaffet den forrige makteliten og konstruert sanne demokratiske organer, men de kom seg aldri forbi det første punktet. I stedet forsøkte de å styre på vegne av folket, en avgjørelse Horkheimer ikke lenger støtter: “The question of what “one” should do with power once one has it, (...) presupposes the continued existence of that which should disappear: the power to dispose of the labor of others.”¹⁶⁰

Årsaken til at det har vært så vanskelig å gjennomføre en ekte kommunistisk revolusjon, er ifølge Horkheimer at enhver gruppe som kjemper for politisk innflytelse ønsker makt og gjennomslag av deres vilje, og fordi de styres av et maktmotiv, vil de være uvillige til å gi fra seg makten til folket. Den politiske viljen som vinner frem til slutt vil da aldri velge å avskaffe den autoritære staten, når de i stedet kan styre statsapparatet etter egen vilje. Selv om forskjellene på leninisme, reformisme og fascisme kan bety liv eller død for alminnelige folk, vil derfor sluttresultatet av maktkampen uansett være et autoritært regime som aktivt søker makt:¹⁶¹ “The authoritarian state has to fear the opposing mass parties only as competitors. They do not threaten the principle of the authoritarian state itself.”¹⁶²

Horkheimer mener da at det har vært en utvikling mot autoritarisme og statlig byråkrati, som hverken sosialdemokratene i vest, eller kommunistene i øst, har greid eller ønsket å hindre. Opposisjonen som så igjennom den tomme propagandaen til partiledernes maktmonopol, og kritiserte denne trenden, feilet enten i å organisere seg og bli hørt, eller endte opp med den samme instrumentelle rasjonaliteten etter å ha blitt store nok byråkratiske institusjoner selv: “Integration is the price which individuals and groups have to pay in order to flourish under

¹⁵⁸ Horkheimer 1973: 4

¹⁵⁹ Horkheimer 1973: 5

¹⁶⁰ Horkheimer 1973: 17

¹⁶¹ Horkheimer 1973: 7-8

¹⁶² Horkheimer 1973: 9

capitalism.”¹⁶³ Men selv om Horkheimer forstår den autoritære staten som et ustoppelig samfunnstrekk med bred oppslutning fra ulike samfunnsgrupper, og dype historiske røtter, insisterer Horkheimer på at det fortsatt er håp. Akkurat som Adorno mener Horkheimer at den autoritære staten, eller fascismen, vil kollapse av seg selv, og i motsetning til Adorno, som ikke utdypet disse tankene noe særlig i sin brevveksling, er det tydelig at Horkheimer fremdeles mener en folkelig kommunistisk revolusjon ikke bare er mulig, men mer sannsynlig nå enn noen gang tidligere: «The conditions for the realization of Utopia are so urgently ripe that they can no longer be honestly articulated.»¹⁶⁴

Det er særlig tre gunstige forhold Horkheimer framhever. For det første mener han at effektiviseringen av samfunnet har gjort det lettere å styre, og vanskeligere å rettferdiggjøre, ledernes privilegier. Uten noen særskilt kompetanse, som er utilgjengelig for folk flest, er det kun vold og utilsørt rå makt som opprettholder deres posisjon.¹⁶⁵ For det andre mener Horkheimer at fascismen har gjort det lettere å forestille seg et kommunistisk samfunn ved å bevise hvor effektiv en planøkonomi kan være, og for det tredje mener han at kommunismen rett og slett hadde vært enklere. Mens fascismen trenger terror, ytre og indre fiender, en diktatorisk makt, og store ofre av liv og frihet, vil en kommunistisk revolusjon bare trenge folkets vilje: «In order to conduct their affairs in solidarity with one another, people will have to change their natures much less than they have already been changed by fascism.»¹⁶⁶

Et merkelig trekk med *Autoritärer Staat* er at Horkheimers optimisme mot slutten av teksten, hvor han argumenterer for at den autoritære statsveksten gjør kommunisme enklere, tilsynelatende motstrider den første halvdel, hvor makten til å regulere samfunnet står i opposisjon til folkets frihet. De motstridene elementene i *Autoritärer Staat* blir enda mer markante i tekstens konklusjon, hvor Horkheimer skriver følgende:

If there is no return to liberalism, the appropriate form of activity appears to be the extension of state capitalism. To work with it, expand it and extend it everywhere. (...) Since the proletariat has nothing to expect from the old world powers, there would appear to be no choice but an alliance with the new ones. (...) It would be sentimental to remain opposed to state capitalism merely because of those who have been slain. One could say that the Jews were for the most part capitalists, and that the small nations have no justification for their existence. State capitalism is said to be the only thing possible today.¹⁶⁷

Både i *Dämmerung* og tidligere i *Autoritärer Staat*, var Horkheimer sterkt kritisk til alle forsøk på å samarbeide med det bestående samfunnet, men i nettopp dette tilfellet, hvor forholdene for en revolusjon visst nok er bedre enn noen gang, er det allikevel ikke noe annet

¹⁶³ Horkheimer 1973: 5

¹⁶⁴ Horkheimer 1973: 19

¹⁶⁵ Horkheimer 1973: 10

¹⁶⁶ Horkheimer 1973: 19

¹⁶⁷ Horkheimer 1973: 20

alternativ enn å samarbeide med statskapitalismen. Her kan det virke som om Horkheimer i likhet med Adorno forventer seg at samfunnet vil fortsette å forverres før det kan forbedres. Grunnet situasjonens alvor, gir det kanskje mening at Horkheimer heller fokuserer på framtidens potensial enn katastrofen de konfronteres med i nuet. Med tanke på at teksten bare var ment for instituttets venner under Frankfurterskolens mørkest tid, hadde det neppe vært passende å spre Adornos dommedagsprofetier. Samtidig er Horkheimers konklusjon, om at de ikke har annet valg enn å godta og omfavne fascismen, på en måte minst like illevarslende som Adornos fullstendige håpløshet.

Veldig kort oppsummert, kan vi derfor si at 1940 virkelig var et tungt år for både Adorno og Horkheimer. Begge var sterkt påvirket av krigen og forventet seg trolig en fascistisk verdensordning like rundt hjørnet. Den umiddelbare katastrofen ble til slutt avverget, eller i det minste satt på vent i løpet av krigens gang, men de to filosofene fortsatte å advare mot historiens utvikling mot autoritet, og forsøkte å vedlikeholde forbindelsen til den antitotalitære tenkningen fra førmoderne tider. Andre verdenskrig, i likhet med den første hadde derfor en formende effekt på Adorno og Horkheimers filosofiske prosjekt.

6.5. Antisemittisme og Frankfurterskolens Jødiske Identitet

Med gjennomgangen av historisk kontekst, IFS' bruk av psykoanalyse, instituttets tidlige arbeid med autoritet, teoretiske uenigheter og private og filosofiske tolkninger av andre verdenskrig, har vi allerede vært innom de viktigste kjennetegnene ved Frankfurterskolens filosofi og den historiske utviklingen fra Frankfurt til New York. Helt avslutningsvis i denne delen vil vi derfor ta en titt på Adorno og Horkheimers arbeid med antisemittisme i California; et emne som oftest ble unngått i deres tidlige filosofi, men som havnet i sentrum for oppmerksomheten etter sponsingen av «American Jewish Committee».

Muligheten til å utforske antisemittisme hadde vært en del av instituttets originale planbeskrivelse som sikret finansiering fra Herman Weil,¹⁶⁸ men oppgaven ble ikke tatt på alvor før etter emigrasjonsfasen, og selv da var antisemittismen et trekk ved nazismen som Frankfurterskolen ikke fullt ut tok på alvor. Neumann for eksempel, skrev i *Behemoth*, at det tyske folket var det minst antisemittiske folket av alle.¹⁶⁹ Denne påstanden, i motsetning til hans analyse av nazismens økonomi, var ikke særlig kontroversiell innen Frankfurterskolen, hvor antisemittismen som oftest ble tolket som et symptom på større underliggende problemer.¹⁷⁰ De jødiske marxistene ved instituttet hadde tilsynelatende et godt syn på det tyske folket selv under deres eksil, og de fleste av dem benektet konsekvent betydningen av deres etniske røtter, og omfanget av tysk antisemittisme før Hitler.¹⁷¹

¹⁶⁸ Jay 1996: 31

¹⁶⁹ Jay 1996: 49

¹⁷⁰ Jay 1980: 137-139

¹⁷¹ Jay 1996: 49

Aforismen «Belief and Profit», det eneste tilfellet hvor Horkheimer bringer opp antisemittismen i *Dämmerung*, var på lignende vis en rask avvisning av sakens alvor. Ifølge Horkheimer var raseskillene helt irrelevante i forhold til kommunismens langt mer akutte sak. I stedet for å diskutere problematikken, velger Horkheimer derfor heller å understreke at jødiske marxister og kapitalister er forskjellige, men ikke forskjellige fra deres ariske likesinnede med samme politiske overbevisning eller klassesethet. Horkheimer var faktisk såpass uinteressert i å takle antisemittismen direkte, at aforismens fokus var det han anså som en hyklerisk fornærmethet fra jødiske kapitalister som gladelig ville solgt troen for profitt, mens nazistene knapt nevnes: «If present-day anti-Semitism were directed against religious belief and not «the blood,» a great many of those who now show the most profound indignation about it would renounce this thing they ‘hold most sacred’ ‘with a heavy heart’.»¹⁷² Da Horkheimer vendte tilbake til den samme tematikken i 1939, fokuserte han heldigvis på antisemittismen i stedet for å kritisere kapitalister for å være løst tilknyttet religiøs og kulturell identitet. Men også i dette tilfellet nedprioriterte han antisemittismen som en liten del av større utviklingstrekk i kapitalismen. Antisemittismen i seg selv var ikke et problem slik Horkheimer beskrev den, men et resultat av markedøkonomiens forfall, hvor jøder hadde vært spesielt aktive.¹⁷³

Jeg har ikke tenkt å spekulere mye i hvorfor, men det er tydelig at Frankfurterskolen forsøkte å distansere seg fra sine etniske røtter under oppholdet i Amerika. I tillegg til at antisemittismen ser ut til å ha vært et emne de vegret seg for å diskutere, slutter Adorno å bruke farens jødiske familienavn Wiesengrund etter oppfordring fra Pollock.¹⁷⁴ Det er også noen bemerkninger i Adornos brev hvor han antyder et visst ubehag knyttet til sin jødiske identitet, slik som lettelsen over å ikke lenger oppfattes som landsforvist når krigen først bryter ut.¹⁷⁵ At Frankfurterskolen ikke ønsket å trekke oppmerksomhet til IFS’ jødiske oppslutning, er heller ikke så merkelig med tanke på at Hitler og hans propaganda fremdeles hadde relativt godt rykte på seg frem til USAs involvering i krigen, og nazistenes omdømme snudde ikke for alvor før omfanget av Holocaust ble oppdaget i og med konsentrasjonsleirene. Før den tid hadde jødene et dårlig rykte på seg grunnet flyktningkrisen i Europa som forårsaket en strøm av fattige, desperate jøder til Amerika.

I dette tilfellet valgte Frankfurterskolen dermed heller å holde en lav profil enn å konfrontere den populære oppfatningen direkte. I Adornos brev virker det tvert imot som om han har akseptert stereotypien av de jødiske flyktningene. I flere tilfeller skriver han negative små bemerkninger om det han kaller landsbyjøder, et begrep han bruker til å referere til en konkret gruppe jøder som til forskjell fra han, faren og Horkheimer, ikke er til å stole på. I en episode Adorno beskriver, hvor en jødisk emigrant hadde plagiert sin doktoravhandling, kan det også virke som om Horkheimer delte Adornos syn på nettopp denne konkrete gruppen

¹⁷² Horkheimer 1978: 43

¹⁷³ Jay 1980: 138

¹⁷⁴ Jay 1996: 50

¹⁷⁵ Adorno til Foreldre, September 8, 1939: 16

jøder: «When I confronted him with it – half an hour ago – he even became impertinent, so that I literally had to throw him out. Max says quite rightly: country Jews.»¹⁷⁶

Basert på informasjon om den historiske konteksten, og særlig Adornos språkbruk i brevene, virker det som antisemittismen var knyttet til en del av Frankfurterskolens identitet som de helst ikke ønsket å trekke oppmerksomhet til. Men uansett om deres nøling med å analysere antisemittismen skyldtes benektelsen av deres personlige forhold til problematikken, eller oppriktig større interesse for klassiske kommunistiske interessefelt, begynte deres holdning å endre seg i løpet av krigen. I 1939 var Adorno en av de første ved instituttet, som gjennom Fromms psykoanalytiske metode, forsøkte å begripe nazismen fra en ny vinkel. Arbeidet startet allikevel ikke for alvor før et forskningsprosjekt med «Jewish Labour Committee» i 1943. Forskningsprosjektet fra 1943 ble aldri fullført, men ga filosofene erfaringer med forskningsobjektet som de fikk nytte av igjen det neste året, for i 1944 startet de på et lignende prosjekt, denne gangen sponset av «American Jewish Committee», hvor Horkheimer ble ansatt som komiteens «Director of Scientific Research», mens Adorno bidro til en av forskningsprosjektets tekster, *The Authoritarian Personality*.¹⁷⁷

The Authoritarian Personality var en tekst skrevet av Adorno, og tre amerikanske psykologer, som hadde som mål å vurdere sammenhengen mellom fordommer mot minoriteter, og andre karaktertrekk som gjør et individ lettere påvirket av fascistisk retorikk. Adornos del av teksten var blant annet et kapittel satt av til en kvalitativ granskning av forskningsprosjektets spørreundersøkelse, og noen av slutningene han kom frem til var at antisemittisme er et subjektivt og irrasjonelt fenomen, knyttet til stereotypisk tenkning og moralsk rasjonalisering.¹⁷⁸

Ved å være en psykologisk granskning av individuelle antisemittiske og fascistiske tendenser, som ikke trakk linjer til store utviklingstrekk i samfunn og økonomi, var *The Authoritarian Personality* noe helt annet enn tidligere arbeid av Frankfurterskolen. Et enda større brudd med tidligere teori, var at Adorno tilsynelatende godtok framstillingen av fascismen som noe antidemokratisk, i opposisjon mot den liberale vesten.¹⁷⁹ Begge disse særtrekkene, særlig det sistnevnte, skyldtes svekkelsen av Frankfurterskolens selvstendige status. Med amerikanske sponsorer og kollegaer uten tilknytning til instituttets marxistiske tradisjoner, var det ikke lenger fritt frem for dem å fortsette deres vide, generelle marxistiske teori. Adorno greide allikevel ikke å dy seg for å uttrykke det han anser som behovet for å forstå antisemittismen innenfor en langt større kontekst:

The problem of the "uniqueness" of the Jewish phenomenon and hence of anti-Semitism could be approached only by recourse to a theory which is beyond the scope of this study. Such a theory would neither enumerate a

¹⁷⁶ Adorno til Foreldre, Februar 7, 1940: 38

¹⁷⁷ Jay 1980: 140

¹⁷⁸ Jay 1980: 142

¹⁷⁹ Jay 1980: 142-143

diversity of "factors" nor single out a specific one as "the" cause but rather develop a unified framework within which all the "elements" are linked together consistently. This would amount to nothing less than a theory of modern society as a whole.¹⁸⁰

Som vi skal se nærmere på i den neste delen av avhandlingen, var det nettopp en slik teori Adorno og Horkheimer utviklet i *Opplysningens Dialektikk*. For samtidig som Frankfurterskolen samarbeidet med "American Jewish Committee" og analyserte individers psykologiske sårbarhet overfor nazismen, utformet de en ny helhetlig virkelighetsforståelse i *Opplysningens Dialektikk*. Teksten ble skrevet i 1944, samme år som *The Authoritarian Personality*, men ble først utgitt på tysk i 1947, og unngikk dermed all oppmerksomhet fra deres amerikanske lesere fram til teksten ble gjenopplaget under «New Left» bevegelsen på 60-tallet.¹⁸¹

Hadde *Opplysningens Dialektikk* tiltrukket seg noe oppmerksomhet tidligere, kunne Adorno og Horkheimer fort ha kommet i konflikt med deres tidligere arbeidsgivere, for teksten var på mange måter alt *The Authoritarian Personality* ikke var. Teorien i *Opplysningens Dialektikk* er så vidtfnende og generell som vel mulig; en utforskning av menneskelig tenkning fra sivilisasjonens vugge til tenkningens selvdestruktive kollaps under fascismen. Teksten var også en videreføring og videreutvikling av Frankfurterskolens marxistiske kapitalismekritikk, og i stedet for å framstille jødene som helt tilfeldige ofre for nazismens irrasjonalisme, gransket Horkheimer og Adorno også deres rolle som symboler på kapitalismen og som lynavledere for proletariatets frustrasjon.

¹⁸⁰ Theodor W. Adorno, Chapter 19: PREJUDICE IN THE INTERVIEW MATERIAL, I *The Authoritarian Personality, Studies in Prejudice Series, Volume 1*, av Theodor W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson og R. Nevitt Sanford, 1950: http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/AP19.pdf

¹⁸¹ Jay 1980: 143

Del III: Frankfurterskolens Filosofiske Sluttprodukt

Vi har nå kommet til det filosofiske sluttproduktet for Frankfurterskolens utvikling.

Opplysningens Dialektikk er ikke den siste teksten av Adorno og Horkheimer, særlig Adorno fortsatte å være en svært produktiv forfatter, men fordi bokens kritikk av Vestens samfunn og kultur er så omfattende og dyptgående, har restens av deres filosofiske arbeid i stor grad vært sentrert rundt å underbygge eller forsvare tolkningen og kritikken i *Opplysningens Dialektikk*.¹⁸²

Teksten er allikevel ikke representativ for hele bevegelsen. Frankfurterskolen var fortsatt mer enn bare Adorno og Horkheimer, men Adorno og Horkheimer var de eneste medlemmene av skolen som både beholdt tilknytningen til IFS og aktivt videreutviklet instituttets filosofi gjennom krigen. Resultatet av deres opphold i California var en massiv kritikk av moderniteten som satte stemningen for og inspirerte flere filosofiske bevegelser i den andre halvdel av det tjuende århundret. Til tross for at de fleste andre medlemmene av Frankfurterskolen fortsatte å gjennomgå deres egen teoretiske vekst etter krigen, ville det derfor allikevel ikke vært urimelig og kalle *Opplysningens Dialektikk* for Frankfurterskolens *magnum opus*. Blant instituttets mange akademikere var det bare Marcuse som ga ut noe annet, stort filosofisk verk som kan sies å konkurrere om tittelen, og selv om Frankfurterskolen ikke lenger var noen samlet front i kritikken mot kapitalismen og fascismen, var det fremdeles mange likheter mellom deres filosofiske innsikter og holdninger. Om intet annet, er *Opplysningens Dialektikk* i det minste sluttresultatet av Horkheimers filosofiske utvikling, som hele tiden har vært hovedtema for denne avhandlingen.

I resten av denne oppgaven vil vi raskt kontekstualisere den teoretiske veksten og historiske utviklingen vi har gjennomgått i denne avhandlingen, i forhold til *Opplysningens Dialektikk*. Deretter starter utdypningen i de filosofiske hovedargumentene i *Opplysningens Dialektikk*,¹⁸³ før avhandlingen avsluttes med en konkluderende drøfting om forskjellene og likhetene mellom den kommunistiske soloppgangen i *Dämmerung*, og trusselen om «den fullstendig opplyste jord» i *Opplysningens Dialektikk*.

7. Resultatet av Frankfurterskolens Vekst

På mange måter er *Opplysningens Dialektikk* en naturlig videreutvikling av alle de sentrale aspektene vi hittil har drøftet vedrørende Frankfurterskolens filosofiske utvikling. Ta for eksempel favoriseringen av historiske, sosioøkonomiske og psykologiske årsaksforklaringer framfor fokuset på individuelle avgjørelser innen kapitalismens maktelite; en trend tett

¹⁸² Jay 1996: 215

¹⁸³ I forbindelse med gjennomgangen av *Opplysningens Dialektikk* kommer jeg til å gjenbruke deler av tidligere fagarbeid hvor jeg allerede har behandlet den samme tematikken

knyttet til instituttets inkorporering av psykoanalysen. Det gradvis økende fokuset på opplysningens rolle innen Vestens kulturelle forfall, i stedet for idealiseringen av opplysningsfilosofi som en kontrast til kapitalismen, hvilket vi særlig poengterte i forbindelse med *Sudien über Autorität und Familie*. Og til slutt; den økende pessimismen som kjennetegnet Adorno og Horkheimers samtidstolkning under andre verdenskrig.

Med de historiske begivenhetene vi kort har gjennomgått, slik som splittelsen av den politiske venstresiden, populariseringen av sosialdemokrati framfor marxisme, fascismens oppstand, de alliertes nølende uvillighet til å konfrontere Hitler på 30-tallet, og Sovjets stadig tydeligere totalitarisme og likegyldighet overfor menneskelig lidelse, hadde Frankfurterskolen gradvis mistet tiltroen til marxismens spådom om proletariatets revolusjon og opprettelsen av et klasseløst samfunn. Dette er et av de tydeligste utviklingstrekkene vi kan peke på, sett i forhold til *Dämmerungs* kritiske optimisme, via *Autoritärer Staat's* vage håp, og til slutt den fundamentale selvdestruktiviteten i *Opplysningens Dialektikk*, som er så intrikat og dypt festet til menneskets psyke og samfunn, at problemene umulig kan kureres gjennom en enkel revolusjon.

Grunnet historiens gang var det derfor ikke lenger noen tydelig måte for Adorno og Horkheimer å forene deres teori med politisk praksis, og grunnet Adorno og Horkheimers helhetlige kritikk av Vestens kultur, var det ikke lenger en konkret feil i samfunnets helhet som kunne rettes. I deres nye forståelse av menneskets historie, har ethvert steg mot frigjørelse båret med seg ny undertrykkelse. Dette er det sentrale kjennetegnet ved opplysningen, nemlig dens tvetydighet eller *dialektikk*, bokens hovedtema og utgangspunktet for bokas tittel.

Opplysningens Dialektikk kan nemlig sies å markere et fullstendig brudd med ortodoks marxisme. Det har allikevel ikke vært noen brå overgang, for Frankfurterskolens marxisme skilte seg hele tiden ut i forhold til andre former for marxisme, og vokste seg bare mer distinkt i løpet av sin filosofiske utvikling på 30-tallet. Særlig med instituttets senere analyse av fascismen, og Pollocks teori om statskapitalisme, begynner Frankfurterskolen å fokusere på ikke-økonomiske maktforhold. Samtidig går skepsisen i forhold til marxismens sjanse for suksess, og frykten for noe enda verre enn kapitalismen, helt tilbake til *Dämmerung*. Men *Opplysningens Dialektikk* markerer allikevel et viktig vendepunkt som fullstendig bryter med sentrale marxistiske ideer, slik som den historiske materialismen. Innen ortodoks marxisme, og Karl Marx' egen historieforståelse, er klassekampen den fundamentale drivkraften bak menneskers utvikling, en ide Adorno og Horkheimer fullt ut forlater til fordel for tanken om opplysningens dialektikk. Det er ikke lenger undertrykkelsen av arbeidere som kjennetegner vår samfunnsvekst, men undertrykkelsen av ekstern og intern natur.

8. Opplysningens Dialektikk 1944

Til forskjell fra *Dämmerung*, som var splittet opp i relativt korte, små aforismer, med overlappende poeng, er *Opplysningens Dialektikk* en mer utfordrende tekst hvor forfatterne sjonglerer med et vidt spenn av ulike ideer og referanser i en sammenhengende tankestrøm med få avbrudd. Slik tittelen insinuerer, er boken filosofisk og dermed fragmentert av natur, og inneholder mye tett komprimert mening i få ord. Til gjengjeld er ikke boken delt inn i 100 frittstående biter, men 5 hoveddeler, hvor Adorno og Horkheimer utforsker deres filosofiske kritikk av opplysning i vid forstand innenfor ulike epoker og samfunnsområder. Mens utfordringen i *Dämmerung* var å knytte tråder mellom mange separate tekststykker som ikke nødvendigvis hadde noen logisk sammenheng, så er *Opplysningens Dialektikk* allerede delt inn i konkrete hovedområder som utforsker og bygger opp under et klart helhetsbilde av den vestlige sivilisasjonen fra ulike perspektiver.

Adorno og Horkheimer starter boken i første kapittel med å presentere tekstens mest sentrale tese: «Myten er allerede opplysning», og: «Opplysning slår tilbake i mytologi».¹⁸⁴ Deretter er det to ekskurser som eksemplifiserer deres filosofi, i det første tilfellet ved å peke på opplysningens reddende potensiale i *Odysseens* mytologi, og i det andre tilfellet hvor *Juliette* av De Sade illustrer opplysningens regresjon. De to siste kapitlene utforsker skyggesiden av opplysningen i vårt moderne samfunn, først i kapitalismens kulturindustri, og deretter i fascismens sekulære fanatisme. Likhetstrekkene i denne brede fremstillingen av vestlig sivilisasjon, fra Odyssevs' kamp mot naturen – både den ytre og indre – til Juliettes sadisme, Hollywoods filmindustri og nazismens moderne barbari, er farene ved en opplysning som alt for lett reverseres til den myte og naturtvang den kjemper for å befri seg fra.

Opplysningen er på den ene siden en frihetskraft som bryter mennesket løs fra tradisjonenes grep og åpner opp nye muligheter. Tenkningen som er frigjort fra overtroens tyranni har gitt oss en ren, virkelighetsnær rasjonalitet, og hevet menneskets tekniske kontroll over naturen til helt nye nivåer. Dette er den positive siden av opplysningens som vanligvis framheves og feires som et skråsikkert steg mot progresjon. Horkheimer selv delte denne ensidige forståelsen av opplysningen i sin tidlige filosofi, men mente historien var avsporet fra opplysningens filosofiske idealer under kapitalismen. Kritikken i *Opplysningens Dialektikk* derimot, er ikke begrenset til den moderne samtiden, men vektlegger opplysningens rolle under framveksten av modernitetens nye perspektiver og problemer. Slik Adorno og Horkheimer beskriver vår sivilisasjon, har hele menneskehetens historie vært en lang opplysningsprosess mot mestring av vår indre og ytre natur; en prosess som naturlig leder oss inn i totalitærisme og barbari. Deres hovedpoeng er at opplysningen, den vitenskapelige rasjonaliteten, og avmystifiseringen av virkeligheten, ikke nødvendigvis er en rett sti mot en «virkelig humanitet».¹⁸⁵ I stedet skriver de at «den fullstendig opplyste jord (...) stråler i den triumferende ulykkes tegn».¹⁸⁶

¹⁸⁴ Max Horkheimer og Theodor W. Adorno, *Opplysningens Dialektikk: Filosofiske Fragmenter*, Oslo 2011: 34

¹⁸⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 26

¹⁸⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 37

Adorno og Horkheimer anerkjenner allikevel opplysningens lyspunkter. Det gode ved opplysningen er at den er demokratisk fordi den ikke tar «hensyn til opprinnelse», og er dermed like tilgjengelig for en kjøpmann som for en konge. Og i kjøpmannens fornuft kan det ligge skatter som kongen ikke kan kjøpe, kontrollere eller oppdage.¹⁸⁷ Dette er styrken ved opplysningen som fremheves og feires under opplysningstiden. Kunnskap er makt, og den bærer med seg en frigjøring fra autoriteter. En opplysningsmann trenger ikke å lytte til noe annet enn sin egen fornuft, men i dette ligger det også noe faretruende. På den ene siden har vi dermed frihet, fornuft, makt, og den opplagte nytteverdien av den moderne vitenskapen. Men på den andre siden har vi en fremmedgjøring fra naturen rundt oss og naturen i oss selv.

Problemet med opplysningen er at den også er totalitær av natur. Tenkningen har tapt noe essensielt fra vår førmoderne, mytiske verdensforståelse; dens forbindelse til mening og moral. «Tanken flådd ned til kunnskap nøytraliseres»¹⁸⁸, og alt vi sitter igjen med er idealet om dens praktiske nytteverdi motivert av selvoppholdelse. Det som ikke føyer seg etter «beregbarhetens og nyttens målestokk»¹⁸⁹ mistenkeliggjøres av opplysningen. Dette er utgangspunktet for opplysningens totalitet: «den forholder seg til tingene, slik diktatoren forholder seg til menneskene: Han kjenner dem bare i den grad han kan manipulere dem.»¹⁹⁰ I tillegg er det et element av selvødeleggelse i opplysningen som leder til totalitarisme og ødeleggelse av opplysningstidens arv. «Bare en type tenking som gjør vold på seg selv er hard nok til å knuse mytene.»¹⁹¹ Hovedtyngden i *Opplysningens Dialektikk* er derfor i aller høyeste grad modernitetskritisk, for det demokratiske ved opplysningen undermineres av at den samtidig er på vei mot det totale.

8.1. Mytisk versus Vitenskapelig Forståelseshorisont

For Adorno og Horkheimer er opplysningsprosjektet koblet til subjektdannelse. Målet er, og var fra første stund, «å ta frykten fra menneskene og innsette dem som herre.»¹⁹² Ifølge Freud skjer subjektdannelsen når barnet blir klar over at verden der ut er noe annet enn det selv. Barnet blir da nødt til å tilpasse seg farene og truslene i omverdenen i stedet for å følge sine naturlige drifter, og utvikler derfor en reflekterende avstand til både den indre og ytre naturen. Gjennom opprettelsen av et superego, hvor samfunnets lover og normer internaliseres, undertrykker barnet sin indre natur til fordel for selvoppholdelse. Slik blir vi gradvis fremmedgjort fra den ytre og indre naturen, men for Adorno og Horkheimer er det ikke bare snakk om en individuell kognitiv utvikling, men enn langt mer langvarig kollektiv utvikling som har ledet opp til det moderne, sterke og «mandige»¹⁹³ subjektet.

¹⁸⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 38

¹⁸⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 238

¹⁸⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 40

¹⁹⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 43

¹⁹¹ Adorno og Horkheimer 2011: 38

¹⁹² Adorno og Horkheimer 2011: 38

¹⁹³ Adorno og Horkheimer 2011: 68

I begynnelsen, som det driftsstyrte uvitende barnet, var mennesket ett med naturen, og vi forsøkte å opprettholde kontakten gjennom etterligning: «Trollmannen gjør seg lik demonene; han ter seg skremmende eller mildt for å skremme eller formilde dem.»¹⁹⁴ Den føroplyste tilværelsen kjennetegnes derfor av *mimesis*. I stedet for å skape avstand og beskytte oss gjennom kontroll av det ukjente og skremmende i naturen, imiterer vi, hermer og forsøker å bli mer lik og nærme oss verdenen rundt oss. Myten møter verden derfor med en respekt og ærefrykt som har gått tapt i løpet av vitenskapens framvekst. I en førmoderne mytisk forståelse av verden er alt fylt med gåtefull mening. En katt kan være hellig, besatt av en demon, eller et reinkarnert menneske. Med en mytisk tilnærming til verden vil man ta hensyn til naturen som noe annet og foranderlig, som man aldri fullt ut kan forstå. Derfor blir vi nødt til å respektere alt vi møter som noe unikt og fremmed vi ikke kan kjenne på forhånd.

I den vitenskapelige, opplyste tilnærmingen til verden opprettholder mennesket en distanse til omverdenen som man analyserer, tolker og kategoriserer. Problemet med denne tilnærmingen er at forskjellen på subjekt og objekt overskygger alle andre forskjeller.¹⁹⁵ Med en fullstendig opplyst sekulær tankegang, strippet for all overtro, er det ikke lenger noen grunn til å tro at verden kan være noe mer enn du kan sanse og språklegge. Slik Horkheimer allerede kritiserer kapitalismens økonomi for i *Dämmerung*, er den førmoderne barnslige friheten umuliggjort i og ved den instrumentelle rasjonaliteten som blindt følger effektivitetens vei, en vei som allerede er ferdig uttenkt. Den tørre refleksjonen spiller et meningsløst spill hvor «alle store tanker allerede er tenkt»¹⁹⁶ Når en moderne mann ser en katt, vil han allerede tro han vet hva en katt er. Den individuelle katten spiller ikke noen rolle, for du har sett hundrevis av katter tidligere, og du vet allerede på forhånd om du liker katter eller ikke. Dermed plasserer subjektet omverden inn i kategorier uten å ta hensyn til mangfold og variasjonen innad i kategoriene, og uten å ta hensyn til det enkelte individ. Alt reduseres da til abstrakte skjema og generelle begreper, hvor egenverdi ikke får plass.

Meningen som har gått tapt fra urtiden illustreres godt i fremstillingen av hvordan det rituelle offerdyret behandles i motsetning til vitenskapens forsøkskaniner. Forskjellen er ifølge forfatterne at offerritualet bar med seg noe hellig, det ble tillagt *mening*. Det var et offer, og hadde derfor en anerkjent egenverdi. Men forsøkskaninen tilkjennes ingen verdi i seg selv, og utnyttes og drepes for sin rene nytteverdi – her er det ingen som ofres, fordi forsøkskaninen allerede er tilintetgjort som individ. Det førmoderne mennesket så offerdyret som noe særegent og forskjellig, men forsøkskaninens lidelseshistorie representerer ingen høyere mening, fordi den allerede er «miskjent som et rent eksemplar» uten egenverdi.¹⁹⁷

Vi ser dermed hvordan forskjellen på den mytiske og vitenskapelige virkelighetsforståelsen påvirker hvordan vi forholder oss til ting og dyr, men forskjellen er imidlertid like viktig for

¹⁹⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 43

¹⁹⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 42

¹⁹⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 46

¹⁹⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 44

hvordan vi behandler hverandre. Det var kategoriseringen av jøder som en lavere art som gjorde Holocaust mulig. En førmoderne mann ville ikke plassert sine medmennesker i rasemessige kategorier på samme måte. Ta for eksempel de første møtene mellom europeerne og indianerne i Sør-Amerika, som et eksempel på kontrastene mellom en moderne og førmoderne mentalitet. Inkaene tolket europeerne som mytologiske vesener da de så dem for første gang ridende på hest; halvt beist og halvt mann,¹⁹⁸ mens europeerne etter hvert kom til å definere indianerne som en mindreverdige folkegruppe som kunne utnyttes som en ren naturressurs.

En annen fordel med den mytiske forståelseshorisonten var at mennesket var tilkoblet en gud eller en annen høyere mening som kunne brukes som en moralsk retningsviser. Sannhet og godhet var to sider av samme sak for Platon, men etter at nominalismen vant universalistriden og gudsbildet endret seg til troen på en transendent gud, mistet tanken det siste fnugget av guddommelighet. Nominalismen sekulariserte fornuften.

Opplysningstiden ønsket å sette vitenskapen inn i religionens plass, og «likestille den med sannhet».¹⁹⁹ Men den vitenskapelige, sekulariserte, instrumentelle fornuft er et redskap uten mål og mening: «Fornuft er et organ for kalkulasjon og planlegging. Den er nøytral overfor målene»²⁰⁰ og kan brukes av hvem som helst, uavhengig av vedkommens moral. Flyet kan brukes like effektivt til transport som til krig, og atomkraft kan brukes i kraftverk så vel som i bomber. Opplysningstidens filosofer forsøker å løse det moralske problemet ved å forsone seg med makten.²⁰¹ Menneskets moral skal sikres gjennom lovverket, som med sine straffer appellerer til den rene selvoppholdelsen når alle verdier er strippet vekk. Men en tom statsmakt uten moralsk grobunn leder til «organisert anarki».²⁰² «Kunnskap, som makt, kjenner ingen begrensninger, verken i slavebindingen av medskapninger eller i ettergiveness overfor verdens herrer.»²⁰³

Problemet med ren selvoppholdelse er at når mennesker lever i byer, i relativ trygg avstand fra naturen, er den største faren vi trenger å tilpasse oss, hverandre. Slik stopper vi å strekke oss etter tingene og kulturen tar plass som den nye naturen. Vi får ikke bare et reflekterende selvstendig subjekt, men et selvundertrykkende *superego* som internaliserer samfunnets verdier. Slik tilpasser vi oss hverandre, og unngår utestengelse og isolasjon på bekostning av individets unike særegenhet og naturlige væremåte. «Mennesket fikk skjenket et selv som var noe eget og forskjellig fra alle andre, for at det desto sikrere kunne bli likere alle andre.»²⁰⁴ Dette er et stort steg på vei mot totalitetens dominans, som krever at menneskene underkaster seg staten og blir bærere av ideologiens verdier. Opplysningen utvikler og transformerer

¹⁹⁸ PBS, *Episode Two : Conquest – Transcript*, <http://www.pbs.org/gunsgermsteel/show/credits.html>, [lest 30.4.2018].

¹⁹⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 117

²⁰⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 120

²⁰¹ Adorno og Horkheimer 2011: 119

²⁰² Adorno og Horkheimer 2011: 123

²⁰³ Adorno og Horkheimer 2011: 38

²⁰⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 47

naturtilpasningen til kulturtilpasning, og med fjerningen av fornuftens metafysiske dimensjon vi igjen med den rene sekulære statstilpasningen, «de andres» blikk.

Det skremmende med denne modernitetsutviklingen, er at når mennesket blir fratatt ånden, og motiveres av å unngå avstraffelse i stedet for å søke noe godt, blir opplysningen en ukontrollerbar tilfeldig makt på samme måte som naturen. Vi danner denne høyere allmennviljen som på demokratisk vis kan la seg påvirke og manøvrere av hvem som helst, også Hitler. Tenkningen blir et formålsløst maktmiddel tilgjengelig for hvem som helst som tar makten. Den blir «helt og holdent et organ (...) satt tilbake i naturen. For de herskende blir menneskene imidlertid til et materiale på samme måte som naturen i sin helhet er blitt det for samfunnet.»²⁰⁵

8.2. Odyssevs og Subjektdannelse: Fristelsen og Frykten

Opplysningsbegrepet, slik det brukes av Adorno og Horkheimer, er som nevnt en meget vid term. Ifølge den tradisjonelle framstillingen av opplysning som en «edru», kritisk tenkning som bryter ned tradisjonenes overtro, er opplysning motsetningen til en naturlig følelsesstyrt tankeløshet; den *mimetiske* tilnærmelsen. Selvbestemmelse slik Kant definerer det, utgangen fra vår umyndighet,²⁰⁶ er samtidig subjektdannelse; evnen til å identifisere seg selv som et distinkt individ adskilt fra konteksten. Opplysningen er da også en selv påført fremmedgjøring i kontrast med naturen; den rasjonelle motparten til det naturlige i den lange kampen som definerer menneskets dialektisk historie, og «et historisk grunnmotiv»: «Idet opplysningens dobbeltkarakter trer frem som et historisk grunnmotiv, blir dens begrep, som et begrep om fremadskridende tenkning, strukket helt tilbake til begynnelsen av den overleverte historie.»²⁰⁷

I dag risikerer opplysningen å bli altomfattende, dens prosjekt er det rådende prinsippet for vår moderne mentalitet, men dens røtter går langt tilbake i vår fjerne fortid. De tidligste religionene var alle primitive opplysningsforsøk, som forsøkte å verge seg imot naturkreftene gjennom ritualer. Mytene som etterfulgte den rene animismen, er allerede en form for opplysning hvor tenkningen på mer raffinert vis sorterer de lokale åndene inn i et himmelens hierarki,²⁰⁸ og overgangen fra den mytiske tilværelsen til opplysning finner vi helt tiblake i fortellingen om Odyssevs, urbildet på det moderne subjektet.²⁰⁹

Både *Illiaden* og *Odysseen* avbilder konflikten mellom sivilisasjon og natur, men presenterer striden fra motsatt perspektiv. Mens Akillevs er sønnen av en gudinne, og kjemper med vilt raseri mot den rasjonelle hærføreren og dør en tragisk død,²¹⁰ er Odyssevs et rent menneske

²⁰⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 120.

²⁰⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 113

²⁰⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 80

²⁰⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 42

²⁰⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 79

²¹⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 82

uten noe annet redskap enn sin kløkt, som på vittig og utspekulert vis overvinner mytene. Løsrevet som et distinkt individ, lykkes Odyssevs i å manipulere og navigere seg frem gjennom den kaosfylte mytiske verdenen, men samtidig må han stadig ofre den delen av selv som lengter tilbake og ønsker å overgi seg til naturen. Subjektdannelsen har allerede kostet Odyssevs dyrt. Til forskjell fra trollmannen som imiterer demonene, kan ikke Odyssevs leve seg inn det som er noe annet enn seg selv, eller oppgi noe av sin egen identitet. Prisen for subjektet er at makten anerkjennes som prinsipp for alle forbindelser, og at naturen, samt naturen i subjektet selv, blir til objekt i kontrast til subjektet.²¹¹

I fortellingen om Polyfemos greier Odyssevs å lure seg vekk fra menneskeeteren ved å kalle seg selv «ingen», slik at ingen kommer til kyklopens assistanse når den roper at «ingen» angriper den. Det er dermed fornektelsen av ham selv, i tjenesten av selvoppholdelsen, som redder Odyssevs' liv og sikrer hans flukt.²¹² Undertrykkelsen av selvet fremstilles altså som et aspekt ved selvoppretholdelsen. Selvoppholdelse skjer gjennom forsakelse. Opplysningen kjennetegnes på dette vis både som en lydighet til jeget, og en fornektelse av jeget.

Den nødvendige selvundertrykkelsen kommer enda klarere til syne i fortellingen om sirenene. Deres fristelse representerer «det å fortape seg i fortiden»,²¹³ den uopprettelige forbindelsen til menneskets uskyldige tilværelse, hvor lysten og selvoppholdelsen var forent i ett med naturen. Fristelsen er altså den mytiske fortiden før menneskets oppvåkning som 'subjekt', dvs. med tenkende, betraktende *avstand* til verden, og før dets libido ble temmet og tabubelagt. Fornuften er nå i konflikt med naturen den løsrev seg fra, og denne kampen som kjennetegner individet og samfunnets vekst ut av barndommen, raser i Odyssevs' sinn. På den ene siden har han «angsten for å miste selvet, og med det oppheve grensen mellom seg selv og annet liv, frykten for død og ødeleggelse», og på den andre siden er «fristelsen til å miste det»,²¹⁴ dvs. gi etter for det lykkeønsket sirenene tilbyr.²¹⁵

Men kampen er allerede i opplysningens favør, Odyssevs' identitet er blitt hardnet gjennom dødsfarene på ferden,²¹⁶ realitetsprinsippet har overtaket over libido. Odyssevs' arbeidere, seilerne, har ikke annet valg enn å tette ørene, undertrykke lysten fullstendig, og hardnakket fokusere på arbeidet. Odyssevs, godseieren, har anledning til å lytte til sirenes sang som kunst, men velger først å binde seg til masten så jeget ikke kan gi etter for fristelsen. Når skjønnheten i sirenenes sang driver Odyssevs til galskap og ettergivelse, slipper ikke seilerne Odyssevs løs, fordi de ikke kan høre hans desperate skrik. På den måten blir undertrykkelsen reproduisert, og Odyssevs holdes på plass av samfunnets forventninger.²¹⁷ «Trangen til å redde det fortidige som noe levende i stedet for å benytte det som stoff for fremskrittet, ble

²¹¹ Adorno og Horkheimer 2011: 43

²¹² Adorno og Horkheimer 2011: 94

²¹³ Adorno og Horkheimer 2011: 67

²¹⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 68

²¹⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 68

²¹⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 67

²¹⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 69

kun tilfredsstilt i kunsten.»²¹⁸ Helten, Odyssevs – Subjektet - «er blitt myndig gjennom sin lidelse.»²¹⁹

8.3. Den Dialektiske Prosessen: Makt og Meningstap

Gjennom å se på Adorno og Horkheimers analyse av *Odysseen* har vi gitt en framstilling av deres forståelse av overgangen fra myter til førmoderne opplysning, menneskets reise fra *mythos* til *logos*. Men dette er kun et steg i opplysningens dialektikk; den historiske dynamikken mellom frigjøring og selvundertrykkelse. Prosessen starter altså, ifølge forfatterne, med forsøket på å beherske naturen gjennom ritualene, men tenkningen som forsøker å skape orden ut av naturens kaos, stivner etterhvert selv. Frigjort fra naturen, både den ytre og indre, og uten mistanke overfor sitt eget rasjonelle herredømme over den, tar tenkningen naturkreftenes plass som ny undertrykker. Det som startet med kritisk tenkning, slår om i ukritisk aksept av det tidligere tenkte: «Massenes regresjon i dag kjennetegnes av den manglende evnen til med egne ører å høre noe som ikke allerede er blitt hørt (...)».²²⁰

Tenkingen styres av et enten/eller prinsipp, som bare kjenner underkastelse eller maktovertagelse,²²¹ enten «underkaste seg naturen eller å underkaste naturen selvet».²²² Beherskelsen av den indre og ytre natur blir ifølge forfatterne gjort til livets absolutte formål.²²³ Modernitetens 'myteknusere' fyller derfor tomrommet med mer opplyste myter: troen på rasjonalitetens enevelde. Resultatet blir et sterkere herredømme med mer oppslutning og makt. Opplysningen reverseres dermed til myter mennesket tror på av vane, en ny begrensning for tenkningen, en ny irrasjonell kraft, lik ren natur utenfor menneskelig kontroll, som opplysningen på ny må frigjøre seg fra på ny.

Historiens gang går dermed i sykluser av frigjøring og nye former for undertrykkelse. Selv om den generelle trenden, og drivkreftene bak, holder seg stabil, er historien allikevel ikke en ren gjentakelse av fortiden. Opplysningen slik Adorno og Horkheimer presenterer den, er *dialektisk*. Ut av tesen og antitesen oppstår et nytt produkt; en syntese. Som nevnt tidligere, blir tenkningen stadig mer maktsentrert fra animismen som personifiserer naturkreftene, til mytene hvor allegoriene plasseres i hierarkiet under allfaderen, til monoteismen hvor religionen gradvis reduseres til en feiring av den ene absolutte makt, og til slutt sekularismen, hvor tanken reduseres til et rent maktreddskap og kunnskap til makt over naturen.

Tenkningens sentrering rundt makt, reflekterer også maktens kontroll over den. Fra trollmannens erfaringer med naturen, til prestens innsikt i guddommen, og vitenskapens

²¹⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 67

²¹⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 67

²²⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 71

²²¹ Adorno og Horkheimer 2011: 74

²²² Adorno og Horkheimer 2011: 67

²²³ Adorno og Horkheimer 2011: 66-67

ekspertise i de abstrakte tallene og lovene, blir kunnskapen mer fast av natur, fra vilje til lov, og mer fast i samfunnets grep, utilgjengelig for individets tolkning. Den nye tenkningen som tar over rollen som rådende autoritet, har større makt enn den tidligere myten, og trenger en enda større kritisk kraft for å rives ned. Med den økte kritikraften i hvert steg, blir derfor stadig mer av det som er opplagt i seg selv unntatt logikken, slik som sannhet, rettferd, godt og ondt, revet ned sammen med mytene. For hvert steg i historiens løp, beveger mennesket seg lengre vekk fra urtidens meningsunivers. Vår frigjøring fra naturen vokser seg større på godt og vondt. «Absurditeten i en tilstand der systemets makt over menneskene vokser ved hvert skritt som fører dem ut av naturens makt, fordømmer fornuften i det fornuftige samfunnet som foreldet.»²²⁴

Når vi da nærmer oss vår moderne tids opplysning, vil vi se at opplysningens skygge har vokst seg minst like truende, som lyspunktene er blitt håpefulle. Under opplysningstiden, overgangen til vår moderne periode, ble opplysningen definert av Kant som en «forstand som ikke blir ledet av andre».²²⁵ Opplysning for Kant var selvbestemmelse, men for Adorno og Horkheimer er opplysningen like god til å bestemme over selvet, som på vegne av det, og ingen av delene er virkelig selvbestemmelse. Den opplyste forstand vil både bestemme over, og på vegne av menneskets natur, slik den gjorde i Odyssevs' tilfelle. I tillegg vil subjektet reduseres til objekt av den rådende definisjonsmakten, og indirekte undertrykke seg ytterligere ved å kaste til siden den autonome tenkningen til fordel for den mer effektive aksepten av de rådende ideene. Frigjøringen Kant feirer, er da like mye en frihetsfølelse fra subjektet, når den frigjorte fornutstyrte tenkningen, gir etter for det fornuftige som allerede er tenkt, og undertrykker alt ved seg selv utenom den styrende fornuften.

Subjektet er altså, på grunn av sin avstand/fornektelse av naturen, fri til å tenke selv, men tenkningen er gjort på forhånd. Den er ikke frittstående og autonom, slik Kant vil ha den til å være. Autonom tenkning for Kant, en forstand som ikke ledes av andre, ledes fortsatt av fornuften, og støtter seg derfor til, og lar seg lede av eksisterende rasjonelle systemer og kategorier. Den instrumentelle rasjonaliteten, tanke systemet opplysningen ender opp med, prioriterer en hurtig sortering av data, og effektivisering av naturbeherskelsen, framfor nyskapende original tenkning som selvstendig starter fra begynnelsen av, og tilpasser seg den konstant endrende natur. Tenkningen vil derfor alltid støtte seg til allmenne ideer. Bildene mennesket danner seg sensureres av den samme standarden som den dømmes etter.²²⁶ Begrepene, systemets kategorier, er internalisert i forstanden, og den eneste oppgaven som er til overs for den frie tenkningen, er å sortere de individuelle inntrykkene etter de allmenne, allerede etablerte oppfatningene. Det opplyste mennesket vil derfor prosjektere ut sin egen tenkning, redusere individet til et eksempel av det generelle, og reproducere og forsterke det regjerende bildet.

²²⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 74

²²⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 113

²²⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 115

Vitenskapelig tenkning for Kant, var ment å være en tosidig kunnskapsfletting mellom objektene – naturen opplevd i sanseinntrykkene og erfaringen – og subjektet, som bidrar med sin tolkende forstand. Kant forsøkte dermed å bevare harmonien mellom system og natur, subjekt og objekt, men systemet opplysningen søker har som mål å effektivisere subjektets overlevelse gjennom sin naturbeherskelse. Naturen sidestilles ikke med fornuft, men blir i stedet objektivert og underkuet av rasjonaliteten.²²⁷ Kants ideal om en mer fleksibel, sann kunnskap, lik hans moralfilosofi, lyspunktene i opplysningen, slaktes sammen med fantasifostrene av den rene logikken i det siste dialektiske steget, hvor opplysningens ødeleggelseskraft manipuleres og dirigeres mot seg selv. For en fullstendig løssluppen, autonom rasjonalitet, ødelegger all tro som tas for gitt, inklusiv den nødvendige tiltroen til opplysningens idealer.²²⁸

Autoriteten er for opplysningen mer sann enn menneskekjærligheten. Institusjonene som styrte på vegne av Gud under middelalderen fortsetter å styre også etter gudstroen dør ut. Uten et fnugg av tiltro til guds kjærlighet, fortsetter underkastelsen til den rene makt. Opplysningen allierer seg dermed med herredømmet og trosser derfor tenkningens *utopiske element*, målet om et fornuftstyrt framskritt for felleskapet, med andre ord, den antiautoritære tendens i kritikken. Overklassen har ingen hemninger mot å støtte tyrannen, så lenge de vet at pisker ikke rettes mot dem,²²⁹ og opplysningen har heller intet motargument mot sin egen ødeleggelse: «Den er blitt til en formålsløs formålsbestemthet, som nettopp derfor lar seg strekke til alle formål.»²³⁰ Menneskelig tenkning som et rent sekulært redskap, uten sammenheng til *mening* og *sannhet*, er et verktøy uten noe mål i seg selv, og har ikke noe argument mot sin egen pervertering, for sannheten har ikke noen fordel fremfor dens deformering.²³¹

8.4. Regresjon til Barbari: Kjærlighet og Kontroll

Sadismen i *Juliette*, en av Sades bøker, og tema for tredje kapittel i *Opplysningens dialektikk*, er derfor like mye opplysning som Kants filosofi, for det hardnete subjektet foretrekker heller den lykkelige apati framfor den farlige følsomheten.²³² Apatien som allerede kommer til syne ved at Odyssevs frykter naturkreftene, også i seg selv, og tvinger seg selv til ikke å fortape seg helt i dem, blir et krav om at fornuften, ifølge Kant, må styre uten å la seg avledes av følelser. Og i *Juliette* blir dette opplysningsidealet en fullstendig frigjøring fra samvittighet. Juliette, i motsetning til hennes rettskafne søster Justine, er et sterkt subjekt som har løsrevet seg fra ethvert moralsk eller følelsesmessig hinder for selvoppholdelsen. Hennes bruk av systemer og logikk er også et prakt eksempelpå den intellektuelle gleden ved regresjon. Hun

²²⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 115

²²⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 125-126

²²⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 120

²³⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 121

²³¹ Adorno og Horkheimer 2011: 126

²³² Adorno og Horkheimer 2011: 129

elsker å vende sivilisasjonens egne våpen mot den selv.²³³ Kant derimot tok aldri et oppgjør med mytene i sivilisasjonens fundament. Han ønsket å fjerne mytene for å gjøre plass til opplysningen, og tok det for gitt at den fornuftstyrte tenkningen ville lede an mot sannhet og godhet. Men denne antagelsen er i seg selv bygget på det samme ubeviselige idealet som religionen, for sannhetsprinsippet Kant ser som forent med fremskrittet, stammer fra den samme innsikten som den platonske kristendomstro er basert på: «at Gud er sannhet,» og «at sannheten er gudommelig».²³⁴ Kants sannhetstro, er derfor synonym med gudstroen, og forlater fremskrittet retningsløst, når tenkningen reduserer seg selv til ren mekanisk logikk, med like lite tiltro til idealene, som opplysningen hadde til mytene.

Av denne grunn er Nietzsche, eller Sade, som begge feirer makten og avskyr den svake medlidenheten, representanter for et 'renere' opplysningsbegrep, det neste steget i prosessen. I motsetning til Kant, som fremdeles har en godtroende tiltro til sannhet og moralitet, avslører de de absolutte idealene som myter uten rasjonell basis, og de angriper ikke bare kristendommen overfladiske mytologi, men kulturarven den bringer med. Den sterkeste rett er den eneste loven som ren forstand må forholde seg til. Slavemoralen, den kristne idealiseringen av svakhet, er dermed en uting for både Nietzsche og Sade; en unaturlig forvrengning av virkeligheten som truer jegets autonomi. Medfølelsens forgiftning er en større trussel for subjektet enn den ytre, undertrykkende makt.²³⁵ Fristelsen til å la seg forføre av sirenene, naturen, de undertrykkede klagesang, er et langt mer direkte angrep på selvets opprettholdelse, enn styremaktens vold.

Nietzsche forsto tidlig hva menneskets myndiggjøring innebar, og skildret den gamle guddommens død i sin filosofi. Opplysningen drepte ikke bare de mytologiske fortellingene som åpenbart var fiksjon, for å så erstatte overtroen med sann vitenskap. Den gjorde vitenskapen like meningsløs som religionen i det den knuste sannhetstroen som holdt hele samfunnet sammen. Vitenskapens dominans over kirken i nyere tid, skyldes ikke dens meningsfulle innhold, men nytteverdien av dens naturbeherskelse. Til forskjell fra religionen forsøker ikke vitenskapen en gang å skape mening. Allikevel har dens institusjoner tatt over rollen som ledende autoriteter i sann kunnskap, og nyter den samme tiltroen fra folket som mytene en gang hadde. Vitenskapen er slik betraktet blitt et helliggjort middel uten mål. Men selv om Nietzsche erklærer Gud død, og anklager monoteismen for å ha blitt en gjennomskuelig illusjon, forsøker han allikevel på lignende vis som Kant å bevare meningen ved å sette overmennesket inn som Guds stedfortreder. Begge forsøker å bevare menneskets myndighet som avskåret individ, og skape mening i mennesket selv uten å underkaste seg ytre autoriteter. Men loven de setter for mennesket, ugyldiggjør seg selv som en selvlovgivning, og avslører opplysningen i alle dens former som en avgud.²³⁶

²³³ Adorno og Horkheimer 2011: 127

²³⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 148

²³⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 132

²³⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 147-148

Mens Nietzsche ser opplysningens dialektikk, dens tosidighet, er Sade Kants motsetning, og feirer den rene skyggesiden. Både Kant og Sade underordner følelsen under den kjølige kalkulerende rasjonaliteten, men mens forstanden for Kant var forenlig med overindividuell moralitet og nyskapende framskritt, er forstanden for Sade ledsageren til menneskets dyriske destruktivitet og nådeløs tjener for selvoppholdelsen. De undertrykker dermed hver sin side av naturen, og framhever den andre som rasjonell. Kant allierte opplysningen med moraliteten, og stengte lystene ute, mens Sade forkastet medfølelsen, og omfavner tenkningen som et redskap til å herske med sadistisk vold. Med Sade får vi derfor «opløsningen av de båndene Nietzsche på idealistisk vis innbilte seg å kunne overvinne»;²³⁷ en prøvesmak på fascismen.

Kristendommen forsøker fortsatt å forsvare disse båndene i form av kjærligheten mellom gud og mennesker, og kjærligheten mellom medmennesker. Men kjærligheten de tillater er kontrollert og underlagt samfunnet. Den kommer med restriksjoner om hvordan man kan elske med måtehold innen religionen, familieenheten og ekteskapet. Båndene vedlikeholdes bare der de er nødvendige for å opprettholde samfunnet. Kristendommens kjærlighet inneholder derfor bare et lite kontrollert glimt av den originale kjærligheten til fortidens guder og demoner, som var en lengsel tilbake til samholdet og naturen; et opprør mot sivilisasjonen.²³⁸ I kulturindustrien reduseres til slutt kjærligheten til en overfladisk pirrende romanse,²³⁹ uten den opprørske lengselen. Nytelsen som representerer naturens hevn, sorteres og kontrolleres som «gjenstand for manipulasjon» i arrangementene.²⁴⁰

Når den siste resten av kjærligheten er blitt avfortryllet sammen med mytene, blir lysten forbundet med grusomhet i stedet for ømhet.²⁴¹ Under selvbestemmelsens tyranni, slipper man fri de gamle demonene som hadde blitt forseglet for samfunnets beste, og fengsler i stedet den svikefulle medfølelsen som truer med å ta de andres parti. Mennesket reduserer seg selv til natur; dyr som instinktivt søker vold, sex og selvoppholdelse. Frigjøringen fra naturen blir helt meningsløs når mennesket innsetter seg selv som diktator. Opplysningens atomiserte individ, frigjort fra all natur og mytologi, uten kjærlighet og medfølelse, er like nådeløs overfor menneskelivene som den førmoderne rå, utemmede naturkraften.

For å redde den sanne nytelsen, opprøret mot sivilisasjonen, og fortsatt opprettholde det hardnede subjektets følelsesløse styrke, tyr Juliette, i likhet med Sade og Nazismen, til sadismen. Det opplyste mennesket, i denne (post)moderne forståelsen, hater svakheten de ser i andre, for det minner dem om den fremmedgjorte naturen de har overvunnet, forglemt og fortrent i seg selv. Samtidig er dette hatet det eneste akseptable utløpet for deres natur, hvor de i deres rettfærdiggjorte angrep på det avskyelige og svake, opplever sin egen, underkuede

²³⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 148

²³⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 138

²³⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 174-175

²⁴⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 139

²⁴¹ Adorno og Horkheimer 2011: 146

menneskenatur gjennom ofrene: «Hatet mot de forkrøplede instinktene avslører rent objektivt tuktemesterens sanne natur, en natur som kun kommer til syne i hans ofre.»²⁴²

Adorno og Horkheimer mener derfor at opplysningens frihetskamp naturlig glir over til undertrykkelse, for eksempel nazismens sadistiske ødeleggelseslyst, når den førmoderne helligdommen fjernes. Jødene, som i likhet med kvinnene, aldri har vært herskere, kjennetegnes av deres angst og tiltrekker seg vreden ovenfra. Deres eksistens «tirrer den sterke, som betaler for sin styrke med den ansente distanseringen fra naturen og som for evig må forby seg selv angsten, som igjen fører til blindt raseri.»²⁴³

8.5. Kulturen fra Kunst til Klisje: Verditapet i Verdisøkingen

«Kulturindustri», kapitalismens nyeste versjon som Adorno og Horkheimer ble kjent med i Amerika, brukes som betegnelse på de kulturelle konsekvensene av opplysningens totalitet; den samfunnsmessige realiseringen av Kants skjematisme. Den skjulte mekanismen i menneskets sjel, som sorterte dataen i kategoriene, og prosjekterte de allmenne begrepene ut over enkelttingene, er blitt overført til industrien, som fordeler kulturen i stereotypi, og gjør kunst til klisje i senkapitalismen.²⁴⁴ Via tankens tekniske prinsipp, koordineres allment og særskilt, begrep og enkelttilfelle, til en enhet. «Alt reduseres til en prosess som kan erstattes og gjentas».²⁴⁵ Dette er vitenskapens prosjekt, slik Kants skjematisme gjør tingenes individualitet til objektive kvaliteter,²⁴⁶ blir kunsten under kapitalismen til slutt redusert til rene produkter uten annen verdi enn dens salgbarhet.

Forskjellen på de industrialiserte ideene og den kategoriske tenkningen, er at individets siste rest av autonomi dør ut under kulturapparatets herredømme. Mens den kantianske skjematismen sorterer egne sanseintrykk inn under allmenne kategorier og derved reduserer verden til begrep, finner ikke konsumenten «noe mer å klassifisere som ikke selv ville vært forgrepet i produksjonenes skjematisme».²⁴⁷ Kulturen leveres ferdig fordøyd, og menneskets tankemønstre støpes i produksjonsledelsens planlegging.

Sammen med vitenskapens teknikk, arver kulturindustrien også dens målløshet. Akkurat slik den vitenskapelige tenkningen søker effektivitet, søker kapitalismens kultur profitt. Skjønnhetsidealet følger da sannheten i graven. Kunst som bare søker resultatet, har ikke noen verdi i seg selv. Det er kun slagkraften som gjelder. Men av denne grunn, mister også kunsten, som mennesket, dens basis i den meningsfulle naturen, for resultatet som fungerer best, er ikke nyskapende kunst, men gjentakelsen av tidligere suksess.

²⁴² Adorno og Horkheimer 2011: 133

²⁴³ Adorno og Horkheimer 2011: 145

²⁴⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 158

²⁴⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 116

²⁴⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 114

²⁴⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 158

Uten noe annet mål å strekke seg etter, enn målet om å strekke seg lengst, blir kunsten som det selvlovgivende mennesket, forlatt uten stimuli. I stedet for å avbilde ekte menneskelig natur, styrer kulturindustrien seg selv etter standarden den på forhånd har satt; forbrukernes avstemning som den selv har fremkalt.²⁴⁸ Stagnert i sin egen gjentakelse som tenkning, følger kulturen derfor opplysningens fotspor mot fremmedgjøringen, idet kopien av kopien beveger seg lengre vekk fra originalen. Den ekte fristelsen som sirenenes sang representerte i førmoderne kunst, tørkes ut i kulturindustrien hvor kunsten retter seg mot tidligere kunst i kulturen, framfor kunstens kilde i naturen. Resultatet av denne kulturen er samfunnets tilbakegang til mimesis. Til forskjell fra førmoderne mimesis er det selvsagt ikke snakk om en genuin etterligning av naturen, men en kopiering av kulturens kopi. Massene etterligner kulturindustriens stereotypiske idealer, kjendisens syntetiske fasade, og industrien forsøker å gjenta sin egen suksess, og retter seg da etter en smak den på forhånd har formet.

Denne kulturen som hele tiden kopierer seg selv skaper nødvendigvis et overfladisk samfunn som bryr seg mer om form enn substans. Kulturen vekker en etterspørsel etter klisjeen, og forsyner markedets ensartede behov med industrialiserte standardvarer.²⁴⁹ Den effektiviserte industrien vil alltid produsere det samme optimaliserte produktet, mens snakk om fordeler og ulemper ved de ulike varemerkene opprettholder en viss illusjon av konkurranse og valgmulighet.²⁵⁰ Styrkt etter optimalisert profitt, skyr kulturindustrien unna enhver risiko. «Tilføyelser til det velprøvde kulturinventaret er for spekulative».²⁵¹ Den utprøvde formelen gjenskapes stadig med små variabler som tiltrekker seg kunden, uten å endre på varens vellykkede essens. I stedet overveldes kunden av det iøynefallende, som fortsetter å appellere til det velkjente og trygge. Hele kulturen blir lik en montasje. Det enkelte momentet blir erstattelig og fremmedgjort, mens fraværet av kvalitet blir dekket til av den blendende kvantiteten, både i kunstens enkeltdetaljer og dens utvalg og tilgjengelighet. Menneskets kreativitet og spontaniteten «lammes på grunn av objektive beskaffenheter ved produktene selv».²⁵² Særlig lydfilmen forbyr forbrukernes tenkende aktivitet, med den overveldende mengden av fakta som sanseapparatet må forholde seg til.²⁵³

Framskrittets løsrevne barbari, fraskrivningen av alle verdier som ikke støtter opp under mestringen av naturen, betyr døden på dannelse idet den trenger seg inn i kulturen. Et kunststykke pleide å være en investering. Man viste verket i det minste den samme respekten som pengene man hadde brukt.²⁵⁴ Enkelte investerte til og med tid og krefter i å forstå kulturen, og utviklet dermed en ekspertise. Men i kulturindustriens profittmaksimering og innflytelsesøking, retter den et smalere, fordummet produkt, mot et utvidet publikum.

²⁴⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 168

²⁴⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 154

²⁵⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 157

²⁵¹ Adorno og Horkheimer 2011: 169

²⁵² Adorno og Horkheimer 2011: 160

²⁵³ Adorno og Horkheimer 2011: 160

²⁵⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 197

Ekspertisen blir dermed stemplet som arrogant under den demokratiske tilgjengeligheten,²⁵⁵ og kunsten blir stadig mindre verdt i det den selger seg billigere.

Kunsten har alltid vært et produkt til salg, med en viss nytteverdi som underholdning og avkobling. Dens funksjon har tradisjonelt vært sirkuset i det romerske uttrykket brød og sirkus; *panem et circenses*. Kunsten har derfor vært et nyttig redskap i styremaktens hånd, for et underholdt folk er alltid et underkuet folk, og fornøyelse er alltid ensbetydende med samtykke. Dens markedsappell er at den frister med et fluktforsøk, ikke fra en ond virkelighet, men tanken på motstand; en befrielse fra kritisk tenkning.²⁵⁶ Men kulturindustrien selger kunsten så billig at det til slutt går ut over salgsværdien. Til tross for alle tekniske fremskritt innenfor underholdningsbransjen, «er og blir det brødet som kulturindustrien gir menneskene, stereotypens stein»²⁵⁷, knapt nok spiselig.

Inntil nylig fortsatte kunsten å ha en viss autonomi og verdi, selv i sin reduserte tilstand som underholdning. Det er først med kulturindustrien at kunstneren går fra å selge sitt arbeid til det høyeste bud, til å rette sin produksjon mot den høyeste etterspørselen på forhånd, og dermed stagnerer kulturen i repetisjon. Fram til dette punktet dekker kunsten fremdeles et ekte menneskelig behov om frigjørelse i dens underholdning. Men i det kunsten hengir seg fullt ut til dens egen verdisøking, oppnår den et fullstendig verditap. Kunstverket som tilpasser seg selv etter behovet, er ikke lenger underholdning som befri mennesket fra samfunnets nytteprinsipp, men et produkt av den samme undertrykkelsen den forsøker å distrahere kundene fra. Den kollapser idet den slutter å være et tilfluktsted fra opplysningens totalitet, og integreres som en ny side av det altomfattende systemet.²⁵⁸

Den totalt avløste kunsten fortsetter fremdeles å forføre med sirenenes sang, men kopien av den kopierte kopi, mister til slutt all genuin mening. Den er ikke lenger en sublimering av menneskets undertrykte lengsel, men en forlengelse av samfunnets undertrykkelse. Den pirrer lysten nok til å tiltrekke oppmerksomheten, men kan av sin innholdsløse natur aldri oppfylle løftet om det etterlengtede den tilbyr.²⁵⁹ Uten noe basis i virkelige menneskelige og følelser, blir kunsten en farse uten budskap som frister med en billig attraksjon. Kunstverkets avbildning av det ekte og meningsfulle, ta for eksempel kjærlighet, hengivelse og vennskap, blir erstattet av den stereotypiske romansen mellom de plettfriske skuespillerne. Dermed blir kunsten endret til kulturindustriens uspiselige steinbrød som ikke metter noen form for hunger og hvor mennesketyper avbildes som standardiserte arter. Uten snev av fleksibel relasjon til virkeligheten, mister tilskuerne til slutt evnen til å leve seg inn i stykket. «Den fullkomne likhet er den absolutte forskjell. Identitet i art forbyr identitet i enkelttilfellene.»²⁶⁰

²⁵⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 168

²⁵⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 179-180

²⁵⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 184

²⁵⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 195

²⁵⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 174

²⁶⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 181

Kunstens identitet som vare oppløses dermed ved dens fulle realisering som vare.²⁶¹ Kulturapparatet blir et rent speilbilde av det syntetiske samfunnet, og feiler i dens oppgave når den ikke lenger tilbyr noe nytt. Under overgangen fra kunstverk til kulturindustri, mister kunsten derfor sin verdi som underholdning, og skifter sitt fokus fra sin bruksverdi til bytteverdi. Når nytelsen er fullstendig erstattet med løftet om nytelse, tar reklamen over som kulturindustriens livseliksir, og presser seg enda hardere på den overmettede massen.²⁶² Det kulturen mangler i kvalitet etter kreativitetens død, gjør industrien opp for i kvantitet med ren produksjonskraft og nye metoder for utnyttelse av kunstens lik. Kvernet opp gjennom tv og radio, blir kunsten som politikken, ren propaganda; «pådyttet et motvillig publikum til nedsatt pris».²⁶³ Den verdiløse kunsten selges så billig teknikken kan produsere den, til tider helt gratis som en ren premie for at kunden lar seg utsettes for reklameringen.²⁶⁴ Kunsten som ikke lenger er verdt noe i seg selv, finner da et nytt levebrød i pausene mellom dens konstante sendinger.

Med reklamens opptrapping av den kulturelle tvangsforingen, blir kunden til slutt slått nummen av inntrykkene, og kunsten mister dermed den siste resten av respekt, etter å ha solgt fra seg den siste resten av integritet, mens det forvirrede individet blir forlatt og fremmedgjort i sin egen kultur. Tilgjengelighetens triumferende tegn ødelegger det siste forsøket på forståelse, og fullfører da kulturens kollaps til den overfladiske etterligningen.²⁶⁵ Slutt er det på kunsten som produkt, hvor borgerens investering sikret kunsten et minimumskrav av innlevelse og respekt. Ekspertisen og dannelsen dør ut, etter hvert som den grunne kunstens oppsiktsvekkende løfter om det etterlengtede, gang på gang viser seg å være billige kopier. Kundens apati i møte med kunsten, som gjentar dens tomme rop om ulv, forener dem til slutt i den fremmedgjorte imitasjonen av detaljene. Utslitt under montasjens strøm av sanseinntrykk, og uten ork til å skjønne krevende kunst, og uten kraft til å grave gjennom kulturens søppelplass på jakt etter substans, blir ingenting lenger verdifullt for konsumentene, og de overgir seg i den overfladiske sjarmen til kultene rundt de prominente personlighetene.

Kulturindustrien er derfor proto-fascistisk av natur, en oppvarming og oppvarning til fascismen. Ved å bryte båndene mellom menneske og kultur, og dermed fullføre menneskets totale fremmedgjøring, ødelegges massenes siste rest av kritisk kapasitet. De opptrente gavemottakerne, som lar seg utsette for propagandaen med kunstens bestikkelse som premie, kan lett omorganiseres til den tvungne tilhengerskaren.²⁶⁶ Radioen blir fascismens medium slik boktrykkerkunsten var for reformasjonen, og karakteriserer dens sak med tilgjengeligheten og tilstedeværelsen av dens tomme overfladiske sjarm: «Førerens karisma, (...) har til slutt avslørt seg som den blotte allestedsnærværelsen av hans radiotaler, som

²⁶¹ Adorno og Horkheimer 2011: 195

²⁶² Adorno og Horkheimer 2011: 199

²⁶³ Adorno og Horkheimer 2011: 197

²⁶⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 198

²⁶⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 197-198

²⁶⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 198

demonisk parodierer den guddommelige ånds allestedsnærværelse.»²⁶⁷ På samme måte som kulturindustriens moter sprer seg som epidemier, blir Hitlers ord ukritisk kopiert,²⁶⁸ og sprer seg som ild der hvor menneskets kreativitet er blitt tørket ut i brannfarlig stereotypisk tenkning. Språket blir, som resten av kulturen, gjentatt og brukt uten forståelse, av rent behavioristiske grunner i tilhengerskaren som ønsker å være en del av den populære trenden.²⁶⁹

Kort oppsummert, er det da verditapet i kunsten som leder til at kulturens størkner i standarden, og forenes med reklamen, som i dens konstante bombardering av kunden, bryter båndet mellom mennesket og kultur, og oppretter det proto-fascistiske samfunnet av fremmedgjorte individer, som repeterer kulturens tomme gloser, uten kritisk tenkning eller forståelse.

8.6. Opplysningens Opprør: Antisemittismen som Avledning

Som nevnt avslutningsvis i kapittel 2, var Adorno og Horkheimers egentlige tolkning av antisemittismen, for kontroversiell til å deles med deres amerikanske jødiske kollegaer og sponsorer. Den liberale tolkningen av jødehatet, blir utfordret helt innledningsvis i kapittelet om antisemittismen i *Opplysningens Dialektikk*. Den utbredte forståelsen av antisemittismen, at jødene er tilfeldige ofre av en irrasjonell diktator, er ifølge Adorno og Horkheimer basert på en unnskyldende virkelighetsforståelse, hvor samfunnet fremstilles egalitært og rettferdig, slik at det ikke lenger er noen grunn til å reprodusere og få utløp for sitt raseri.²⁷⁰

I virkeligheten er antisemittismen opplysningens opprør mot seg selv. Dens drivstoff er de undertrykkedes frustrasjon, som gjennom selvoppholdelsens prinsipp sublimeres under herrens kontroll. Jødene, tiltrekker seg vreden både gjennom deres avmakt og avvik innen systemet, og ved deres tradisjonelle tilknytning til framskrittet, bylivet, og senere industrien.²⁷¹ Denne dualiteten gjør dem til lett tilgjengelige ofre uten beskyttelse av den urettferden de representerer. På den måten utgjør jødehatet et utløp for folkets raseri, og opprøret mot opplysningen, blir lik opplysningen selv, et redskap i herskerens arsenal. Jøden gjøres til offerdyret i nazismens ritual, «hvor forblindede mennesker frarøvet sin subjektivitet blir sluppet løs som subjekter.»²⁷² Individene i nazistenes tilhengerskare, som er blitt fremmedgjort og slavebundet under selvoppholdelsens indre diktatur, gjør seg selv lik «herredømmes uhyre» som ikke kan overvinnnes i virkeligheten.²⁷³

²⁶⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 196

²⁶⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 203

²⁶⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 201

²⁷⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 206

²⁷¹ Adorno og Horkheimer 2011: 213

²⁷² Adorno og Horkheimer 2011: 208

²⁷³ Adorno og Horkheimer 2011: 146

Nazismen er ifølge Adorno og Horkheimer da både en motreaksjon på, og en utnyttelse av den moderne mentaliteten. På samme måte som Juliette streber nazismen etter å gjøre «den undertrykte naturens opprør mot herredømmet umiddelbart nyttig» for den selv,²⁷⁴ samtidig som den i likhet med romantikken lengter tilbake til den mimetiske adferden og de forbudte følelsene. Den underbevisste lengselen tilbake til offerritualet blir forkledd som en anklage mot jøden.²⁷⁵ «Man kan tillate seg å ha omgang med den bannlyste driften hvis det er hevet over tvil at man har denne omgangen for å utrydde den.»²⁷⁶ Jødene kan ikke selv forsvare seg mot anklagene, for det spiller ingen rolle hva de selv gjør når nazistene tilskriver dem deres egne egenskaper. Jødene «brennmerkes som det absolutt onde av de absolutte onde.»²⁷⁷ De er blanke lerreter som nazistene kan tillegge deres egne mørke lyster: «fantasiforestillingene om jødiske forbrytelse, om barnemords og sadistiske eksesser, forgiftning av folk og internasjonal sammensvergelse, definerer nøyaktig den antisemittiske ønskedrømmen.»²⁷⁸ Subjektet tilskriver objektet impulsene det nekter å ta ansvar for selv. Sånn forklarer Adorno og Horkheimer hvordan «de mektigste rikene har følt at deres svakeste nabo var en utålelig trussel, inntil de kastet seg over ham.»²⁷⁹ Majoritetens irrasjonelle frykt for minoriteten som den største trussel, skyldes prosjekteringen av den fremmedgjorte indre natur.

Konsekvensene av en fullstendig opplysning er at du blir fullstendig blendet for omverdenen. Det finnes ikke vinduer å se ut gjennom i nazismens monade. Slik Hannah Arendt kjent konkluderte om Eichmann, kjennetegnes nazismens av ondskapens banalitet. Det vil si «bortfallet av refleksjonen»,²⁸⁰ slik Adorno og Horkheimer også presiserer. Da subjektet bare ser sin egen projeksjon i objektet, og ikke noe ekte eller genuint, strømmer subjektet over og tørkes ut på samme tid.²⁸¹ Når du ikke lenger tar hensyn, og fornuften ikke får stimuli av omverdenen, da blir alt en konfirmasjon på dine egne vrangforestillinger som stadig vokser seg mer virkelighetsfjerne. «En ide som ikke finner noe fast holdepunkt i virkeligheten, blir insisterende og fikseres.»²⁸² Derav får vi de antisemittiske konspirasjonsteoriene. Folket kjøper disse forestillingene senere når nazistene har kommet til makten og jøden mister de borgerlige rettene som skulle sikre deres menneskelighet.²⁸³

Hovedproblemet med nazistenes romantiske opprør er derfor at de mangler selvrefleksjon. Kombinasjonen av den tilfeldige makten og subjektets blindhet leder derfor til et opprør mot moderniteten, med hele modernitetens makt bak seg. Oppslukt i sin egen «vindusløse monade»,²⁸⁴ og frakoblet fra den virkelige verdenen ser nazistene bare deres egne ideer i omverdenen. De styres uten mål og mening av deres indre natur, som er like tilfeldig som

²⁷⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 224.

²⁷⁵ Adorno og Horkheimer 2011: 225.

²⁷⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 223.

²⁷⁷ Adorno og Horkheimer 2011: 205

²⁷⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 225.

²⁷⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 226.

²⁸⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 229.

²⁸¹ Adorno og Horkheimer 2011: 229.

²⁸² Adorno og Horkheimer 2011: 230.

²⁸³ Adorno og Horkheimer 2011: 213.

²⁸⁴ Adorno og Horkheimer 2011: 231

naturkreftene opplysningen ønsket å forsvare seg mot. Resultatet blir en menneskelig naturkatastrofe som slår ut mot imaginære fiender i vilkårlig vold.

9. Endringens Omfang og Nazismens Innflytelse

Vi har nå gjennomgått noen hovedlinjer i Adorno og Horkheimers senere filosofi, og det eneste som gjenstår er å oppsummere endringen som fant sted, og diskutere nazismens rolle og betydning innenfor denne filosofien. Jeg vil derfor oppsummere de største forskjellene og likhetene mellom *Dämmerung* og *Opplysningens Dialektikk*, og forsøke å vurdere nazismens rolle som en mulig påvirkningsfaktor for de separate utviklingstrekkene, før jeg avslutningsvis lander på en mer helhetlig konklusjon om Frankfurterskolens forhold til nazismen.

9. 1. Brudd og Kontinuitet:Psykoanalysen og Kulturpessimismen

To av de mest opplagte trekkene som skiller *Opplysningens Dialektikk* fra tidligere teori, er historiesynet og synet på opplysning. Selve hovedpoenget i *Opplysningens Dialektikk*, framhevingen av de usagte ulempene ved historisk opplysningsvekst, er et relativt nytt konsept innen Frankfurterskolens filosofi. I *Dämmerung* hadde Horkheimer fremdeles et helt alminnelig ukritisk syn på opplysningen. All kritikken hans ble i stedet rettet mot samtiden, som han beskrev som et veiskille mellom progressiv opplyst kommunisme på den ene siden, og regresjon til barbari under en forverret kapitalisme på den andre side.

I *Opplysningens Dialektikk* ville begge alternativene blitt forstått som to sider av samme sak; opplysningens dialektikk. I stedet for det dikotomiske synet på kapitalisme og kommunisme, hvor opplysningen knyttes til den gode siden i historiens dialektikk, blir opplysningen selv historiens dialektiske drivkraft i senere filosofi. Synet på samfunnsutviklingen som en drakamp mellom undertrykkelse og frigjøring, endres dermed til en simultan vekst av begge deler. I *Opplysningens Dialektikk* har Adorno og Horkheimer derfor et mer nyansert historieblikk, hvor opplysningen alltid vil frigjøre seg og få mer makt, men nødvendigvis også mindre hensyn som holder dens maktbruk tilbake.

Maktens tosidighet, det intrikate forholdet mellom frihet og kontroll, er ennå ikke like tydelig til stede i Horkheimers tidlige filosofi. Horkheimer så i stedet kommunismen som en kontinuitet av opplysningens idealer om frihet og fornuft, og håpte bevegelsen ville bringe ned kapitalismen på samme måte som opplysningstiden svekket kirkens makt. Allikevel var Horkheimer klar over at frihet og fornuft ikke alltid er forenelig for individet som på rasjonelt vis lar seg styre. Men til tross for at Horkheimer anerkjente vanskelighetene med å gjennomføre en kommunistisk revolusjon, håpet han fremdeles på en kollektiv overtaking av historien, som kunne rette kursen mot en humanistisk fornuftstyrt utopi. Med andre ord hadde han fremdeles tiltro til det rene kantianske fremskrittsidealet i *Dämmerung*, mens fremskrittet i *Opplysningens Dialektikk* alltid har en uren forbindelse med naturbeherskelsen.

Slik jeg særlig understrekte i forbindelse med *Studien über Autorität und Familie*, foregikk denne utviklingen gradvis gjennom Frankfurterskolens arbeid med nazismen. Her kan det derfor virke som om nazismen innvirkning som et forskningsobjekt har hatt en avgjørende effekt, men samtidig vil jeg påstå slik Fromm gjorde om psykoanalysen og marxismen, at forskjellene i dette tilfellet kan være mer overfladiske og relativt ubetydelige sammenlignet med likhetene. På den ene siden skal det sies Marcuses kritiske kobling mellom den liberale friheten og fascismen, potensielt virket som den utløsende årsaken for den filosofiske utviklingen mot opplysningens dialektikk, og at forsøket på å forklare nazismen dermed utvilsomt preget denne prosessen. Men på den andre siden skal det sies at *Dämmerung* allerede inneholdt de fleste grunntankene i *Opplysningens Dialektikk*, slik som kulturpessimismen, den instrumentelle rasjonaliteten, naturundertrykkelsen, og tapet av mening.

Dämmerung er på samme måte som *Opplysningens Dialektikk* en svært kulturpessimistisk tekst. Begge bøkene er sterkt kritisk til det moderne samfunnet og bruker stadig eksempler fra fortiden til enten å kritisere noe som er blitt verre, eller fremheve noe som har gått tapt. De mest relevante eksemplene her er effektiviseringen av undertrykkelse med den instrumentelle rasjonaliteten, og tapet av den meningsgivende konteksten som nøytraliserer verdifulle ideer som Gud og nasjonen, og gjør dem til rene maktredskaper i tjeneste for styremaktens selvoppholdelse. Historiebruken og fokuset på kulturell nedgang, er dermed et felles grunntrekk ved Horkheimers filosofi uansett fase, og kan heller ikke forstås som en motreaksjon på nazismen, når denne tendensen går helt tilbake til brevet skrevet i 1918.

Det modernitetskritiske budskapet i *Dämmerung* og *Opplysningens Dialektikk*, er innholdsmessig nesten helt identisk hvis man ser bort ifra at opplysningen slipper unna denne kritikken i Horkheimers tidlige filosofi. Hovedforskjellen mellom de to tekstene er at de kritiske enkeltpoengene i *Dämmerung*, blir grundigere utforsket i relasjon med hverandre under den helhetlige historieforståelsen i *Opplysningens Dialektikk*. Ta for eksempel meningstap og naturbeherskelsen. Horkheimer kritiserte blant annet kapitalismen for å misbruke de overfladiske restene av gammel visdom, på lignende vis som han og Adorno senere kritiserte kulturindustriens utnyttelse av kunstens ødelagte bruddstykker. Forskjellen her er at meningen ikke ble knyttet til naturen, og at det ikke bare er ideene som blir fremmedgjort fra den meningsgivende konteksten, men at mennesket selv ble gjort overfladisk gjennom den samme prosessen i *Opplysningens Dialektikk*.

Naturbeherskelsen var ikke et like viktig tema i *Dämmerung*, men dukket opp av og til både i dens ytre form som dyremishandling, og enda oftere i dens indre form som vitenskapens følelseløse nøytralitet. Den sistnevnte formen for selvundertrykkelse, og samfunnspålagt undertrykkelse av følsomhet, var et hovedpoeng i begge tekstene. I *Dämmerung* kom denne kritikken blant annet til uttrykk gjennom i marxistenes skamfulle undertrykkelse av deres medfølelse, til fordel for tørre rasjonelle forklaringer. Undertrykkelsen av den ytre naturen derimot ble langt sjeldnere diskutert i Horkheimers tidlige filosofi. Allikevel inneholdt

Dämmerung også elementer av denne kritikken, som i aforismen «Europe and Christianity», hvor Horkheimer sammenligner verdien av hellige dyr i moderne og førmoderne religion. Begge disse eksemplene kunne passet rett inn i *Opplysningens Dialektikk*. Den eneste forskjellen er at intern og ekstern naturbeherskelse kritiseres som helt separate konsepter, og ikke knyttes like konsekvent til den historiske utviklingen.

Etter min oppfattelse av de to tekstene, ser det derfor ut til at de nødvendige ideene for å forme filosofien i *Opplysningens Dialektikk*, allerede var til stede i *Dämmerung*. Et betydelig unntak i denne sammenhengen er Fromms analytiske sosiale psykologi. Slik jeg tolker Frankfurterskolens utvikling mener jeg faktisk at den mest utslagsgivende forskjellene mellom den tidlige og sene filosofien, kan kokes ned til sammenslåingen av psykoanalysens subjektdannelse med den dialektiske samfunnsveksten i marxismen. Freuds teori for psykens utforming overført fra individet til kollektivet, sammen med psykoanalysens skarpe skille mellom naturlige lyster og fornuftstyrt tenkning, danner grunnlaget for det unike historieperspektivet i *Opplysningens Dialektikk*. Og selv om nazismen spiller en sentral rolle i verket, som det nyeste resultatet av den dialektiske historiet utviklingen, er ikke den filosofiske forståelsen av nazismen nødvendig i granskningen av opplysning dialektikk før det siste kapitlet.

Videreutviklingen av *Dämmerungs* modernitetskritikk, kontekstualisert innenfor den freudianske marxistiske historieforståelsen, ville essensielt vært den samme filosofien som [som?] opplysningens dialektikk, selv uten fascismen som forskningsobjekt. Nazismen fungerte hovedsakelig som et viktig tilleggspoeng som illustrerte trusselen av den fulle opplysningen, men fremmedgjøringen fra naturen, kritikken av den moralske løsrivelsen, og kulturindustrien innholdsløse imitasjon, ville fungert i seg selv som en omfattende kritikk av vår moderne mentalitet, selv ut trusselen av fascismen som historiens endepunkt.

Basert på denne sammenligningen tror jeg vi kan konkludere at nazismen som et teoretisk element i Frankfurterskolens filosofi, ikke hadde noen utslagsgivende effekt på den filosofiske utviklingen. Rent overfladisk virker det selvsagt som at fascismens framvekst ville framtvunget innovasjon fra de marxistiske teoretikerne, men slik vi gjennomgikk i del 2, forårsaket ikke nazismen noen store hurtige endringer i Frankfurterskolens filosofi. I stedet var IFS raskt ute med å forklare fascismen utfra deres eksisterende teori om kapitalismens undertrykkelse. Den største kilden til teoretisk innovasjon, var i stedet inkorporeringen av psykoanalysen, som startet umiddelbart etter Horkheimer fikk lederrollen i instituttet. Nazismens kan allikevel ha vært en mulig motivasjonsfaktor for Frankfurterskolens jakt på alternative forklaringsmodeller utenfor marxismen, men bevegelsens direkte innvirkning innad i selve teorien, var begrenset.

Allerede med *Dämmerungs* filosofiske elementer, og den vide sosiologiske bruken av psykoanalytiske konsepter, hadde Frankfurterskolen både materialet, og de nødvendige redskapene til å begynne den dialektiske granskningen av opplysningen. Utfra Adornos brev om *Dämmerung*, hvor han var interessert i å diskutere teoriens generelle relasjon til

opplysningen,²⁸⁵ kan vi anta at også viljen til å videreutvikle Horkheimers filosofi i en opplysningskritisk retning, fantes allerede i 1934. At arbeidet med *Opplysningens Dialektikk* ikke startet tidligere, skyldes nok i større grad rent praktiske forhold slik som at Adorno ikke var ansatt ved instituttet før noen år senere, at Horkheimer hadde mye administrativt arbeid, og at de begge måtte prioriterer arbeid som sikret tryggere finansiering.

9.2. Marxistisk Filosofi og Fascistisk Fremtid

Vi har dermed konkludert med hovedelementene i *Opplysningens Dialektikk* har røtter lengre tilbake i mellomkrigstiden, og var derfor i liten grad preget av andre verdenskrig, opptrappingen av jødeforfølgelsen, og Adornos dommedagsforventninger i brevutvekslingen med foreldrene. Men selv om teorien om antisemittismen ikke hadde noen omfattende effekt på den oppsplittede filosofien i *Dämmerungs* aforismer, er det opplagt at nazismen som et historisk fenomen fremdeles hadde en formgivende effekt på Frankfurterskolens skjebne. Selv om det meste av hovedbudskapet i *Opplysningens Dialektikk* allerede eksisterte i *Dämmerung*, er det ikke det samme som at hele hovedbudskapet i *Dämmerung* videreføres til *Opplysningens Dialektikk*.

Et utviklingstrekk i Frankfurterskolens filosofi, som nesten kan sies å være like sentral som tilføyelsen av psykoanalysen, er fraværet av *Dämmerungs* konstante oppfordring til handling, og insistering på nødvendigheten av en kommunistisk revolusjon. Hovedbudskapet i *Dämmerung* var tett knyttet til Horkheimers veldig spesifikke opplevelse av samtiden som et historisk vendepunkt, men den historiske situasjonen, og Adorno og Horkheimers opplevelse av den, gjennomgikk voldsomme endringer mellom 1931 og 1944. Så selv om den kulturpessimistiske historiebruken av fortiden er nokså lik mellom de to bøkene, har perspektivet på samtid og fremtid gjennomgått en betydelig forandring.

Dämmerung er en åpenlyst kommunistisk tekst, hvor Horkheimer stadig understreker behovet for å gjennomføre en kommunistisk revolusjon, mens fremtiden fremstilles som en absolutt enten/eller, avhengig om mellomkrigstidens turbulente tider overkommes eller ikke. *Opplysningens Dialektikk* derimot, er basert på det samme verdigrunnlaget, men er ikke kommunistisk i tradisjonell forstand, og inneholder mer konstante historiske linjer fra menneskets urtid til kulturens kollaps under senkapitalismen og fascismen. Inklusivt i dette utviklingstrekket, har Frankfurterskolen dermed også gjennomgått et markant skifte i det marxistiske fokus mellom de to tekstene. Den kommunistiske utopien ved enden av tunellen, er ikke lenger til stedet i *Opplysningens Dialektikk*. I stedet for å oppfordre til revolusjon holder Adorno og Horkheimer seg til å oppfordre til refleksjon.

²⁸⁵ Theodor Adorno til Leo Löwenthal, 6 Juli, 1934, Utdrag fra, *The Dialectical Imagination : A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*, av Martin Jay, (Berkeley: University of California Press, 1996): 74

Mens modernitetskritikken er selve budskapet i *Opplysningens Dialektikk*, hvor Adorno og Horkheimers diagnostiserer Vestens sykelige sivilisasjon, tilbyr *Dämmerung* kommunismen som en utfordrende, og kanskje til og med umulig, men definitiv løsning på Vestens krisesituasjon, men på 40-tallet hadde samfunnet allerede vippet andre vei. Tyskland var blitt fascistisk, og det tyske marxistiske miljøet IFS skrev for i 1931, var enten i eksil, eller utslettet under nazismen. Så mens *Dämmerung* til tider idealiserer marxismen like mye som den kritiserer kapitalismen, hadde ikke Frankfurterskolen den samme positive relasjonen til en konkret politisk praksis i *Opplysningens Dialektikk*. Slik vi gjennomgikk i *Autoritärer Staat*, var de vestlige sosialdemokratene, så vel som Sovjets bolsjeviker, objekter for Horkheimers kritikk på samme måte som kapitalismen og fascismen. På et vis kan det sies at Adorno og Horkheimers filosofi, lik mennesket i deres filosofi, var blitt fremmedgjort fra den meningsgivende konteksten for deres tyske marxisme, men som jeg understrekte i del 2, var Frankfurterskolen selv klar over den kulturelle distansen, og valgte aktivt å gjøre det de kunne for å bevare linken til den europeiske sosiopolitiske situasjonen.

Etter at Adorno og Horkheimer utforsket opplysningens relasjon til herredømmet i *Opplysningens Dialektikk*, kan det allikevel virke som at de har mistet troen på et rent kommunistisk fremskritt som bryter med kapitalismens undertrykkelse. Slik Adorno og Horkheimer skriver i *Opplysningens Dialektikk*, mener de håpet om at de «selvmotsigende raknede personene», vil kunne bryte fri fra systemet, er et «forfengelig håp».²⁸⁶ Så mens Horkheimer holdning i *Dämmerung* kjennetegnes av skrekkblandet fryd for fremtidens potensial, mener Adorno og Horkheimer i 1944, at historien allerede har gått for langt ned til å snu; at kulturindustrien har full kontroll over det nedbrutte individet, og vil fortsette å flørte med fascismen uten kritisk motstandskraft fra folkemassene.

I dette tilfellet er naturligvis nazismens effekt på historien en sentral årsak for Frankfurterskolens framskrittsanskuelser. Som vi gjennomgikk mot slutten av del 2, endret Adornos holdninger seg i takt med historiens løp i 1940. Den mest akutte krisen var allikevel avverget i 1944, men selv om Hitler var i ferd med å tape krigen, hadde nazistenes maktovertagelse utvilsomt gjort stort inntrykk på de marxistiske jødene. Basert på Adornos brev og alvoret i historiens stund, kan vi rimelig sikkert anta at han, og trolig også Horkheimer, følte seg personlig utsatt. Samtidig anerkjente de fascismen som en langt større katastrofe for hele menneskeheten, som ikke bare truet dem, jødene, og andre utsatte folkegrupper, men hele den vestlige kulturarven.

Her mener jeg nazismen antagelig spilte en viktig rolle som motivasjonsfaktor for at *Opplysningens Dialektikk* ble skrevet. For selv om alle enkeltdelene av filosofien, samt interessen for å utforske det samme emnet, fantes allerede ved midten av 30-tallet, tror jeg trusselen fra fascismen i det aller minste forsterket en eksisterende vilje til å skrive ned og bevare denne omfattende filosofien før kulturen eventuelt dør, siden disse innsiktene, slik

²⁸⁶ Adorno og Horkheimer 2011: 192

Adorno presiserer, kanskje ikke ville vært helt verdiløse for den fremtidige menneskeheten.²⁸⁷

Trusselen fra fascismen er definitivt et sentralt element i *Opplysningens Dialektikk*, og vi kan også anta at nazismens deformerte opplysning, ikke bare fungerte som et eksempel på opplysningens skyggeside i selve teksten, men at terroren nazismen representerte for Adorno og Horkheimer, inspirerte arbeidet deres med den kritiske filosofien. Selv om nazismen da ikke hadde noen nødvendig effekt på kritikkens essens i *Opplysningens Dialektikk*, utover de delene av teksten som direkte omhandlet nazismen, hadde nazismen som en historisk begivenhet en betydelig psykologisk effekt på de to forfatterne.

Spørsmålet jeg nå til slutt ønsker å avrunde denne avhandlingen med, er om det på et vis er mulig å knytte nazismens historiske betydning, eller dens psykologiske effekt på Frankfurterskolen, til den konkrete utviklingen av den marxistiske filosofien?

I dette tilfellet tror jeg som nevnt at Frankfurterskolens eksil, som var en naturlig konsekvens av fascismens spredning i Europa, spilte en viktig rolle med å skape avstand mellom Frankfurterskolens filosofi, og tysk politisk praksis. Utfra kritikken i *Autoritärer Staat*, tror jeg allikevel at Sovjets manglende vilje og evne til å opprette et fritt marxistisk samfunn, var mer utslagsgivende for bortgangen av *Dämmerungs* oppfordring til revolusjon. Det var ikke fascistenes feil at kommunismen feilet, men vanskelighetene med å skaffe nok makt til å gjennomføre en revolusjon, samtidig som man beholder villigheten til å oppløse den oppsamlede makten til fordel for folkets frihet. I *Autoirtärer Staat*, er det nemlig ganske tydelig at Horkheimers mistro til revolusjonen skyldes sosialismens mislykkede forsøk på å bryte ned det bestående uten å reproducere den samme undertrykkelsen.

Nazismen var derfor heller ikke nødvendig for å fullføre Frankfurterskolens vekst ut fra ortodoks marxisme, selv om den potensielt bidro med å knuse de siste restene av håp for kommunismen i Tyskland. Men løsningen som tok den revolusjonære kommunismens plass, refleksjonen i stedet for revolusjonen, er et sentralt element i *Opplysningens Dialektikk*, og ser ut til å være skreddersydd som en motgift mot fascismen totalitære tankeløshet. For til tross for de overveldende historiske psykologiske problemene som turneres i *Opplysningens Dialektikk*, har Adorno og Horkheimer tatt vare på det samme vage håpet de beholdt under Frankfurterskolens mørkeste tid, og presiserer det innenfor deres nye helhetsbilde, hvor de på ny insisterer at fremskrittet ikke bare fornyer herredømmet, men også «utsiktene til å stagge det».²⁸⁸

Selv om verket ikke har det samme konstante fokuset på revolusjonen, og dens representasjon i politiske bevegelser, inneholder *Opplysningens Dialektikk* fremdeles et håp, og en insistering på muligheten for, en sann revolusjonær praksis, som ikke ettergir noe til

²⁸⁷ Adorno til Foreldre, 28 Mai, 1940: 53-54

²⁸⁸ Adorno og Horkheimer 2011: 75

samfunnets bevisstløshet.²⁸⁹ Adorno og Horkheimer mener fortsatt det er mulig å reversere opplysningens oppgivelse av tenkningen i dens tingliggjorte form i matematikken, maskinene og organisasjonene, å gi avkall på herredømmet som innbilder seg å ha kontroll av det absolutte, og dermed «snu om på ånden til det ubarmhjertige fremskrittet», selv når fremskrittet har nådd sitt mål.²⁹⁰ Det er da fortsatt mulig med en tenkning, som aksepterer sin egen ufullkommenhet, og ikke påstår å ha overkommet distansen mellom subjekt og objekt. Undertrykkelsen av naturen trenger da ikke å være total, for opplysning er mer enn bare opplysning, den er «tenkningens selvbesinnelse» som kan måle uretten gjennom begrepets distanse,²⁹¹ og på den måte gjøre naturen «hørbar» i dens fremmedgjøring.²⁹²

Adorno og Horkheimer holder dermed liv i det kommunistiske håpet om at herredømmet vil gå i oppløsning. Forskjellen fra *Dämmernung* er at herredømmet er blitt utvidet fra å bare gjelde overklassens styre over proletariatet, til menneskets styre over naturen, og «nødvendigheten som selv sosialismen forhastet bekreftet som evighet».²⁹³ Nazismens bidrag i denne sammenhengen, er at den sammen med kulturindustrien, «forvandler opplysningen (...) i nåtidens tjeneste til et totalt bedrag av massene.» Fascismen, som vokste frem fra det samme tanketomme folkebedraget som finnes i kulturindustrien, blir det falske absolutte, som definerer filosofiens sannhetssøking som negasjon.

Dette poenget kommer tydeligere frem i en senere artikkel skrevet av Adorno, hvor han argumenterer for at forhindringen av Auschwitz, hvor Auschwitz forstås som en metafor for nazismens ukritiske aksept av autoriteten, demoniseringen av et folkeslag, og barbarisk regresjon på verdenshistorisk nivå, er den fremste etterspørselen for undervisningen.²⁹⁴ For selv om lite kan gjøres med ledelsen som behandler mennesker som ren statistikk, og gir ordre om folkemord, kan opplysning og undervisning fremdeles gjøre noe med individene, som myrder sin egen individualitet, og blindt følger ordre.²⁹⁵ Dette er oppgaven til Frankfurterskolens kritiske filosofi, en selvbehersket opplysning, som utformer sin oppgave ut av nazismens antitese, og den marxistiske negasjonen av kapitalismen.

Nazismen hadde dermed en betydelig, men begrenset effekt som et tillegg i Frankfurterskolens teoretiske fokusområde. Innen modernitetskritikken, fungerte den som et praktexemplar på totalitær opplysning, uten å være essensiell for resten av filosofien. Men som en historisk begivenhet, førte den til omfattende konkrete endringer for Frankfurterskolens historie, og satte et betydelig, men ikke objektivt målbart preg, på Adorno og Horkheimers individuelle psykologi. Til slutt, som et eksternt konsept utenfor *Opplysningens Dialektikk*, satte nazismen standarden for Frankfurterskolens negative

²⁸⁹ Adorno og Horkheimer 2011: 77

²⁹⁰ Adorno og Horkheimer 2011: 76-77

²⁹¹ Adorno og Horkheimer 2011: 76

²⁹² Adorno og Horkheimer 2011: 75

²⁹³ Adorno og Horkheimer 2011: 76

²⁹⁴ Adorno 2005: 191

²⁹⁵ Adorno 2005: 204

dialektikk, og hadde dermed en fundamental innflytelse på deres kritiske filosofi, ved å nå menneskets historiske bunnpunkt i regresjonen til moderne barbari.

Primærkilder

Adorno, Theodor W., *Critical Models. European Perspectives*. New York: Columbia University Press, 2005.

Adorno, Theodor W., og Godde, Christoph. *Letters to His Parents*. Oxford: Polity Press, 2006.

Fromm, Erich. *The Crisis of Psychoanalysis*. Newburyport: Open Road Distribution, 2014.

Horkheimer, Max, Evelyn M. Jacobson, Manfred R. Jacobson. *A life in letters : selected correspondence*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2007.

Horkheimer, Max, Gunzelin Schmid Noerr, og Theodor W. Adorno. *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. Cultural Memory in the Present*. Stanford: Stanford University Press, 2002.

Horkheimer, Max, Lars Petter, Storm Torjussen, og Theodor W. Adorno. *Opplysningens Dialektikk: Filosofiske Fragmenter*. Oslo: Spartacus, 2011.

Horkheimer, Max. *Autoritarian State*. Telos Press Publishing, 1973:

<https://cominsitu.files.wordpress.com/2018/10/authoritarian-state-horkheimer1973.pdf>

Horkheimer, Max. *Dawn & decline : notes 1926-1931 and 1950-1969*. New York: Seabury Press, 1978.

Meinhard Prill og Kurt Schneider. Interview av Max Horkheimer. Theodor W. Adorno - *Der Bürger als Revolutionär (Portrait 1/2)*, Youtube video, SWR, 2003:

<https://www.youtube.com/watch?v=mYxRHoY06PI&t=66s>

Litteraturliste

Anderson, Kevin. *Lenin, Hegel, and Western Marxism: A Critical Study*. Urbana: University of Illinois Press, 1995.

Breines, Paul, *Introduction to Horkheimer's "The Authoritarian State"*, Telos Press Publishing, 1973: <http://journal.telospress.com/content/1973/15/2>

Franz Neumann, Herbert Marcuse og Otto Kirchheimer. "Introduction" i *Secret Reports On Nazi Germany: The Frankfurt School Contribution to the War Effort*, redigert av Raffaele Laudani, 1-23. Princeton: Princeton University Press, 2013.

Freud, Sigmund. *A General Introduction to Psychoanalysis*. Project Gutenberg, 2014:
<http://www.gutenberg.org/files/38219/38219-h/38219-h.htm>

Heufelder Jeanette Erazo, *Der argentinische Krösus. Kleine Wirtschaftsgeschichte der Frankfurter Schule*. Berenberg: Berlin, 2017.

Jay, Martin. *The Dialectical Imagination : A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. Vol. 10. Weimar and Now ;. Berkeley: University of California Press, 1996.

Jay, Martin. *The Jews and the Frankfurt School: Critical Theory's Analysis of Anti-Semitism*. *New German Critique* 19 (1980): 137-149

Krogh, Thomas. *Fra Frankfurt Til Hollywood : Frankfurterskolen 1930-1945*. Aschehoug Kursiv. Oslo: Aschehoug, 1991.

PBS, Episode Two : Conquest – Transcript,
<http://www.pbs.org/gunsgermsteel/show/credits.html>.